

LIGET

2018-7
július

TARTALOMJEGYZÉK [XXXI. évfolyam 7. szám]

Bíró Judit AZ ÜLDÖZÉS KLASSZIKUS HAGYOMÁNYA	4
Handi Péter AQUINCUM, KÁRTYAVÁR	26
Szabó Attila HAZAÚT	30
Lugosi Lou VÉGRENDELET	33
Suhai Pál A JÓAKARAT LEGENDÁJA	37
Lackfi János FŰRŐFEJ A REKESZIZMAIMBAN	39

Kicsák Lóránt AMIRŐL NEM BESZÉLÜNK, AZ NINCS?	58
Kiss Lajos András ERŐSZAK ÉS SZKEPSZIS	79
Szücs László Gergely TÖRTÉNELMILEG INDOKOLATLAN ERŐSZAK	104

Kiadja | Liget Műhely Alapítvány
1122 Budapest, Kísvábhegyi út 4-6.
info[kukac]ligetmuhely.com

ISSN 1789-4980

Alapító szerkesztők | Levendel Júlia, Horgas Béla
Felelős szerkesztő | Horgas Judit
Tervezőszerkesztő | René Margit
Főmunkatárs | Szirmai Panni
Olvasószerkesztő | Bognár Anikó
Tudományos lektorok | Kiss Lajos András, Victor András

Bíró Judit

AZ ÜLDÖZÉS KLASSZIKUS HAGYOMÁNYA

2018-07-13 | **ESSZÉ**

Az apollóni szentély-feliratokból leggyakrabban az „Ismerd meg magadat!” felszólítást idézik, pedig a vészjósló tanács kiegészült egy másikkal is: „Semmit sem túlságosan!”. Kerényi Károly szerint a sorsukra kíváncsi, Delphoiba hajózó görögök nem tudták megfejteni a két talányos mondatot, s vélhetően az istenek szokásos

fenyegetődzésének tekintették[1]. Nem kell szellemtörténésznek lennünk, hogy több ezer évnyi előnnyel megértsük: a felszólítások az ember halandó voltára figyelmeztettek, arra, hogy a halandók sose feledjék különbözőségüket az örökéletű és a mindenható istenektől. Hogy ők csak emberek.

három ajándék

Kerényi azt is tudni véli, hogy az emberek félelmét, a halál miatti boldogtalanság-érzetet az istenek három ajándékkal ellensúlyozták: a szerelemmel, a harccal és a hatalommal. Ezek, de csakis ezek az isteni létformák a halandók által is meg- és átélhetővé váltak: szerelemben, harcban, háborúban és a hatalom birtokában az emberek isteni élményben, égi tapasztalásban részesülnek. Istennek érezhetik magukat.

Mindhárom létforma erőszakon alapul vagy erőszakot szülhet. (Kerényi a krisztianizált „szerelem” fogalmat tág értelmezésben alkalmazza, inkább a nemi készletet, gerjedelmet, aktust jelenti.)

Kerényi Károly az őstörténetet az európai ember mélylélektanának fogta föl – ezzel jelentősen eltérve a klasszika-filológia 19. században kialakult tudományos attitűdjétől és módszertanától. Ennek az „ősmélységnek”[2] a kútja – átvitt értelemben meg konkrétan is – a mitológia, amelyben az élet „ősnormái”, „ősformái” jelennek meg: a mítoszok „utolérhetetlen spontánsággal dokumentálják az emberit”[3], ezért aztán a ma embere „individuálmitológiájának”, „kollektív pszichológiájának” tekinthetők.

Amikor a klasszika-filológus a mitologéma utolérhetetlen spontánságáról beszél, alig leplezetlenül saját tudományterülete, és általában az embertudományok ellenében hangsúlyozza ezt a tulajdonságot: a tudományos magyarázat, bármilyen módszeres, nem képes úgy megismertetni és leírni az Embert, mint a mítoszok „összövegei”, amelyekben a történések, a cselekvések az ember adottságaiként jelennek meg olyan helyzetekben, amelyekben a cselekvések egyikét sem gátolta még semmi. Ne essünk tévedésbe, Kerényi itt nem a kontroll intézményeinek – legyen az erkölcsi szabályrendszer, folklorisztikus előírás vagy törvénykönyv – antikvitásbeli hiányáról

beszél, hanem arról, hogy az európai kultúra „kútmélyén” az Ember végtelen változatú létezésmegnyilvánulásban jelent meg, s ez egyszerűen dokumentálódott a mítoszokban.

az európai emlékezet

A mítosztörténetek mind bűntörténetek. A skandináv mítoszok, a sagák hazai kutatója, fordítója, Bernáth István említi az irodalomtörténeti legendát, hogy a

legtömörebben így foglalható össze a saga-irodalom lényege: „parasztok gyilkolódznak”**[4]**. De ez nemcsak a 10-11. századi izlandi szövegekre igaz, hanem a több ezer éve mesélt görög mítoszokra is: akinek nevét, sorsát, alakját és természetét ezerévek óta őrzi az európai emlékezet, az agresszív és erőszakos, családon belüli erőszaktevő, életet kioltó, szexuális traumát okozó, tolvaj, rabló és hazudozó, csapdát állító és önpusztító. Azaz: szerelmes, háborúskodó, hatalmaskodó. Ha elfogadjuk Kerényi tézisét, hogy a mítosztörténetekben az élet „időtlen ősnormái” jelennek meg, a mitológiai hősök által elkövetett bűntetteket a bűnelkövetés és az áldozattá válás időtlen sémáinak, archetípusainak tekinthetjük, amelyek segítségével talán közelebb juthatunk a bűnelkövető és az áldozattá váló ember leírásához, mint bármelyik, mégoly módszeres tudományos leírás révén.

A Kerényi által Isten-tannak, ember-tannak**[5]** definiált mítosztörténetekből most az üldözés intézményét emelem ki, mert feltételezésem szerint az üldözés gesztusában egyszerre látható a bűnt elkövető, az áldozat s maga a közösség is, amelyet természetszerűleg ér kihívás, amikor a rendkívüli, az extremitásra kell reagálnia.

A görög mitológia első üldözése hatalmi versengés miatt zajlott, amikor épp rendszerváltás történt a istenek világában: a titánok elbuktak, s megszületőben voltak az új, az olymposi istenek. Véget ért a hímnemű ősáramlat és a befogó ős-vízistennő korszaka, de még mielőtt a világ állandósult, mozdulatlaná vált és behatárolt lett volna, a legfőbb hatalom kérdését el kellett dönteni – a harc Zeus és egy szörny, Typhon között zajlott. A szörnyeteg „csípőig volt emberformájú, magasabb volt az összes hegyeknél, s feje gyakran beleütközött a csillagokba. Egyik karja nyugatig ért, a másik napkeletig. Vállai közül száz kígyófej nőtt ki. Csípőtől lefelé két összefonódó óriáskígyót formázott, melyek fölnyúltak a fejéig és sziszegő hangot hallattak.”^[6] Az összecsapás tétje óriási: mindketten az istenek és a halandók feletti uralmat akarták megszerezni. A csata két menetben zajlott, és az elsőben Zeus bizony elvesztette a kézitusát: a szörny kivágta inait lábából s kezéből, s tehetetlen testét egy barlang mélyére dobta. De isteni és emberi segítséggel felgyógyult, s égi, szárnyaslovú fogatával egészen Szicíliáig üldözte Typhont, ahol rádobta az Etnát, s a szörny azóta onnan lövelli ki szörnyű tűzsugarait.

cselszövések sorozata

Tudnunk kell: Zeusz csak úgy tudta végleg elüldözni a szörnyet, hogy a sorsistennők, a Moirák hazugsága és Typhon saját rokonának árulása segítette. Az istenek és az emberek

feletti hatalom megszerzése cselszövések sorozata közepette ment tehát végbe. Az üldözés archetípusában nincsenek morális megfontolások, de, ezt is elmagyarázza Kerényi, erkölcsi tanulság sem születik. A szörny rémisztő külseje nem arra szolgált az elbeszélésben, hogy az antik hallgatóság nyomban gonoszságot is tulajdonítson neki, ráadásul, Zeusszal ellentétben, Typhon nem is használt tisztességtelen eszközöket. Csúnyasága egyszerűen az adottsága volt, s a történet pusztán arra kellett, hogy meg lehessen érteni és el lehessen fogadni, hogy időről időre kitör a vulkán.

Az üldözés intézményesített feladatköre a mitológémában – mások mellett – a szűz Erinyseké volt: „agg nők, de nem őszhajúak, mert fejüket haj helyett kígyók övezik. Bőrük színe fekete, ruhájuk szürke. *Maniainak*, „örjögőknek” is hívták őket... Árkádiában, Megalopolis környékén Eumeniseknek, „jóakaratók”-nak nevezték az Erinyseket, akár jóakaratóakká váltak, akár csupán kívánták, hogy azokká váljanak”.

[7] Erinysekként, harag- és bosszúszellemekként őrzöngve üldözték az anyját megölő Orestést, már csak azért is, mert az anya védelme kiemelt feladatuk volt: „mindenek elé helyezték az anya igényeit, még akkor is, ha azok nem voltak jogos igények”[8] – mondja Kerényi. Allektó, a „szüntelen”, Tisiphoné, a „megtorlás” és Megaira, az „irigy harag” tehát nyíltan igazságtalanul, bevallottan jogosulatlanul büntettek. Áldozataikat még az alvilágban is vijjogva hajszolják, kergetik, űzik – a hagyomány szerint egyetlen egyszer torpannak meg: Orpheus énekének hallatán.

Orestés története valóban végtelen változatban bukkant föl. Megörökítették az ősi, anyaelvű, bosszúalapú világ mitológiáját alakító vándor történetmesélők és az i. e. 5. századi drámaírók, akik már az intézményesített és patriachálissá lett igazság- és jogszolgáltatás üzenetét hozták a közönségnek: a bosszú, a rend helyreállítása nem az emberek, hanem az intézmények dolga. A mítoszban Apollón, a fiúk és zsenge ifjak istene maga buzdítja a tépelődő Orestést apja megbosszulására, anyja leszúrására. A tragédiában az isten ott áll az athéniak legfőbb bírósága előtt, s vállalja a felelősségét, de ha Pallas Athéne szavazata – kavicsa – nem Orestést támogatja, alulmaradt volna érveivel: így lett végül döntetlen a szavazás, ami nem jelentett felmentést. Orestésre, egyes mítoszváltozatok szerint, hosszú, előbb a vijjogó Erinysektől kísért, majd magányos, tébolyult bolyongás várt, míg csaknem százévesen egy árkádiai szentély körüli ligetben kígyómarástól kiszenvedett.

a végzet maga

Nemesist, a szemérmesség és a jogos, igazságos harag istennőjét Zeus, az istenek nagy természetű királya szexuálisan zaklatta: „Nemesis menekült a szárazföldön és a sötét tengeren át. Zeus üldözte, s meg akarta őt fogni. Nemesis a tengerben hallá változott. Zeus föl kavarta nyomban a vizeket, egészen az Ókeanosig és a föld pereméig. A földön szárazföldi állatok alakját öltötte magára az istennő, hogy megmeneküljön isteni üldözője elől. Végül Nemesis libává

változott, Zeus hattyúalakot vett föl s egyesült vele.”**[9]** Ebből a nászi őrjöngésből – s annak tojásából – született a szép nő archetípusa: Helené. A szép nő a végzet maga: szexuális erőszaktételből fogan és tíz éven át tartó háborúskodás oka lesz – kis csúsztatással azt is mondhatjuk: valójában miatta döfi le anyját a szerencsétlen Orestés.

A házastársi hűtlenség nem számít családon belüli erőszaknak. (Miért is nem?) A mitologéma egyik alapsémája, „időtlen” motívuma a megcsalás, melynek vitathatatlanul legnagyobb művelője maga az istenkirály, Zeus. Felesége, Héra sokszor választotta dühében és féltékenységében az elüldözés eszközét, hogy megszabaduljon hűtlenkedő férje szeretőitől. Iót előbb tehénné változtatta, de mivel Zeus rögvest bika alakot öltött, hogy tovább szerethesse, Héra végül egy böglyöt küldött a tehénistennőre, ami egészen Egyiptomig üldözte Iót – ott aztán felvette az Isis nevet. Héra sértettségében, férje hűtlensége miatt tépelődve a későbbiekben is sokat bolyongott, hol elhagyva Zeust, hol visszatérőben hozzá: ám az, hogy férje saját testvére, nem igazán foglalkoztatta. A mítosz szerint Aphrodité, az új olymposi szerelemistennő vetett véget a vérfertőző viszonynak, s maga kényszerítette Zeust, hogy a továbbiakban csak halandó nőkkel szerelmeskedjen.**[10]**

Ma olvasva a mítosztörténeteket, Zeust szexfüggőként definiálnánk. Szerencsénkre az antik görögség nem kategóriák, hanem „végtelen számú létezőmegnyilvánulások” mentén élt, ezért történeteik sem erkölcsi támasztéku szolgálnak, nem stigmatizálnak. Tudományos indok lehetne a családi trauma, hogy apja, Kronos, lemetszette nagyapja, Uranos férfiasságát: ez megmagyarázhatja Zeus folyamatos, szinte görcsös szexuális aktivitását. Kerényi tézise azonban egyszerűbb: „Zeus nászai által uralkodott a szépség, a rend, az emlékezet ezen a világon”**[11]** – hiszen szexuális kicsapongásaiból születtek a fenti tulajdonságok múzsái.

szerelmestörténetek

Pán, a pásztoristen, a „kecskepán”: kecskelába, kecskefarka, szőrös teste, hegyes füle és szarva láttán halandó anyja születése pillanatában elhagyja, de istenapja, Hermés felviszi az Olymposra, ahol megszeretik. Kerényi szerint „sötét, rémületet keltő, phallikus, de nem mindig rosszindulatú. Persze tudott rosszindulatú is lenni, kiváltképpen, ha megzavarták déli álmát. Ő vezette a nimfák körtáncát éjszaka, ő vezette elő a reggelt is, és szemlét tartott a hegytetőről. Különbféle szerelmestörténeteket mesélnek róla, amelyben nimfákat üldözött. Ékhó Pán üldözése elől pusztá hanggá, visszhanggá vált...”**[12]**

A Hold és a Nap gyorsan változó egymásutánját is üldözés-motívummal magyarázták: Selené, a holdistennő rendezi a heróinák, a vadász nők és a futóbajnoknők versenyét: „női üldözők és üldözött szüzek” kavarnak az égi harcmezőn.**[13]**

A nők a főszereplők az ifjú Dionysos történetében is, aki „ebben a korban szép, gyöngéd, nőies ifjú”**[14]** volt, szépségével őrzöngésre csábítja a titkos misztériumát ápoló vadász nőket: „hosszú köntösben, mereven hátravetett fejjel, repkénykoszorúsan... rohantak inkább, mint táncoltak, a fuvolák, dobok és tamburínok hangjaitól kísérten” üldözték, s végső tébolyukban fel is áldozták az istengyermeket. A végtelen kimenetelű mítoszok rendje szerint persze Dionysos visszatér, méghozzá „boldogító istenként”, hiszen szenvedései után következett a „bor keletkezése, amit őseink, ugyanúgy, mint a kenyeret, az állati durvaság és vadság elleni szernek tartottak.”**[15]**

A bor ebben az értelmezésben az emberi kultúra, a civilizálódás eszköze s egyben produktuma. Ahogy Kerényi másutt summázza: „Zeus teremti a világot, de Dionysos tökéletesíti”.**[16]**

Az üldözöttek szerepköre a mítoszokban is felcserélődhet: áldozatból elkövetővé válhatnak. Ismerjük ezt a jelenséget a kriminológiából. Látunk ötven nőt, „akiknek nincs női hangjuk, harckocsijátékokon gyakorolják magukat, s hol vadásznak a napfényjárta erdőkben, hol datolyát, fahajat és tömjént szednek. Már készen állnak a harcra, amit unokatestvéreik ellen kell vívniok, akik nőül kívánták venni őket.”**[17]** Aiszkhülosz a *Danaidákban* és az *Oltalomkeresőkben* elmeséli a történet drámai végkifejletét. A mítoszváltozatok szerint az ötven egyiptomi ifjúval végül házasságra lépő ötven görög lány törrel felszerelve megy a nászi ágyba, s mielőtt szüzességüket elvonnék – egy kivételével – férjük szívébe döfik azt. „Borzalmas csel”, így Kerényi. Megbűnhődnek: az „örök beteljesületlenek példájaként” az alvilágban

repedt vagy feneketlen korszokban hordják a vizet az idők végezetéig – s ekként válnak európai közmondássá: a „Danaidák hordója” a véget nem érő, felesleges munka jelképe.

az öröklét jutalma

Az ifjú Perseus, Zeusz és Danaé aranyesőben fogant és érc-sírboltban született fia, fennhézó ígéretet tesz, s elindul az egyik Gorgó, Medusa fejének megszerzésért – ami önmagában lehetetlen feladat,

hiszen aki ránéz, nyomban szörnyet hal. De nem az a forrásnimfák ajándékaival. Az isteni eszközök, a szárnyas saru, a láthatatlanná tevő süveg és a tarisznya segítségével Perseus nemcsak a fejet szerzi meg, hanem Andromédát, mostohaanyja, az etióp királynő, Kassiopeia által leláncolt csodaszép királylányt is kiszabadíthatja. A másik két Gorgó folyamatosan üldözi, de végül megmenekül. Ebben a történetben az üldözés a levegőben zajlik, hogy a mítosz szereplői aztán csillagképek legyenek a görögök egén, így nyerve el az öröklét jutalmát. Vegyük észre: nemcsak a két szerelmes, hanem a gonosz mostohaanyja is csillagképet „kap” az antik görögöktől – a gonosz tett, a bűn ugyanúgy és épp olyan formában megörökítésre érdemes, mint a hősiesség.

Kerényi sokszor utal arra, hogy a fényesség, sikeres hőrostörténetek csak látszólag azok: a hősök győzelmét rögtön bukásuk követi. A diadalmát ünneplő Perseus a diszkoszvető versenyen véletlenül saját nagyapját találja el, aki nyomban meghal. „A hőrosz körüli fényesség halálos sötétséggé vált. Sötétség következik az égi Nap sugarai után is, hát még egy isteni gyermek cselekedetei után a Földön, aki ráadásul igazi Napgyermek volt.”**[18]**

Az üldöző nemegyszer megbízásból, és nem önszántából indul el áldozata után. Héraklés egy egész éven át üldözi Apollón és Artemis, az isteni testvérpár kerinai gímszarvasát, akinek arany a szarva és ezüst a patája: persze, hogy vágyik rá Héraklés

megbízója. Ebben a történetben az üldözés egyben a távolodást jelenítette meg az ismert világtól. A „Túlnani tér”, ahová Héraklés eljutott az üldözés során, a Balkán-félsziget északi hegységein túli hyperboreosok, az „északontúliak” országa az Istria (Duna) mentén: a korabeli világ sarka[19].

A lányrablás intézménye is üldözés, annak alfaja, amelyben a cél nemcsak az elérés – majd büntetés –, hanem a megszerzés is. Kerényi szerint a leányrablás a spártaiak körében ősi, megszentelt aktus, a „menyegző bizonyos formája”[20], és a vázaábrázolásokon is sokszor éltek a szerelmes istenek e gyakorlattal, magának a szerelemistennőnek a jóváhagyásával.

törvényalapú bűnkoncepció

A sabin nők elrablása, a török hódítók, a szovjet seregek, a boko haram, a Kirgíziában intézményesített leányrablás tapasztalati anyaga a jelenség tárgyszerű

említését talán annak fényében teheti igazolhatóvá, ha hangsúlyozzuk, amit Tengelyi László is kiemel, hogy az európai jogrend törvényalapú bűnkoncepcióra épül, azaz a sorsszerűség – a megbocsátással, a kiengeszteléssel, a beletörődéssel, a megnyugvással – nem tud érvényesülni benne.[21] A sors-elv az antikvitásban a világ megértésének alapja. Ahogy Michel Foucault is megállapítja az ókori sors-előrejelzésről, a jóslásról: „Ez a diskurzus, megjósolva a jövőt, nem csupán bejelentette, mi történik majd, hanem hozzájárult megvalósításához, az emberek csatlakozási kedvét hordta magában, ekképp emelkedett a sors rangjára”. [22]

A mítosztörténetek sors-történetek. Az elmesélés helyétől, idejétől függően változhat kimenetelük (a halál az újjászületés megvalósulása), ugyanazok a szereplők ellentétes minőségűek lehetnek (a nyomorék törpe művésztehetségű kovács), a cselekvések mozgatórugói az örülettől a boldogságig, a vágyakozástól az elrettenésig ívelnek, a bűnös tettek magukban hordozzák a büntetésüket is: milyen bíróság tudna adekvát büntetést kiszabni Medeia, Oidipus vagy Tantalos tettére?! Bűnük egyben bűnhődésük is.

Az üldözés gyakorlatát a mítoszszereplők sokszor versenyzéssel váltják ki, kocsihajtással, versenyfutással – ezek legtöbbször mezítelenül folynak. Az üldözés könnyen a szépséget és erőt magában rejlő versengéssé formálódhat, ezt bizonyítja, hogy az antik görög attitűdök legfontosabbika a verseny, ahogy azt Nietzsche a bázeli egyetemi székfoglalójában megállapítja: „Ha ezt az érzést, a versengés szükségességének érzését teljesen kendőzetlenül, a maga naiv megnyilatkozásában akarjuk látni, figyelembe véve egyben az állam boldogulását is, akkor gondoljunk az osztrakizmus eredeti értelmére: ahogyan például az epheszosziak kimondják Hermodoros száműzetésekor: 'Senki ne legyen közöttünk a legjobb, ám ha valaki mégis az, akkor másutt legyen az, és mások között'. És miért ne legyen senki sem a legjobb? Mert ezzel kimerülne a versengés, és a görög állam létének örökös alapja kerülne veszélybe.”[23]

igazságtalan volna

Az osztrakizmus említése továbbvezet minket az üldözés intézményének mélyére, ahol már az elüldözést, az elűzetést találjuk. A száműzetés, a száműzés hol önkéntes, hol többféle tartalommal

telítődő büntetés, s nemcsak a mítoszokban, hanem a hellén közpolitikában is fontos intézmény: a cserépszavazás némileg leegyszerűsítő értelmezése szerint a szavazásra jogosult görög polgárok városállamuk politikai veszélyt jelentő tagját száműzhatték így. Nietzsche azonban olvasta Arisztotelészt, ezért tudja, hogy az osztrakizmus átalakult az idők során, eredeti intenciója az volt, amit Arisztotelész leírt: „Ha aztán egyetlen férfi vagy többen... annyira kimagaslanak erényeikkel, hogy teljes városállamot alkothatnának, annyira kimagaslanak erényeikkel, hogy velük... az összes többi polgárok kiválósága vagy politikai képessége együttvéve sem mérhető össze, akkor nem szabad őket a városállamnak csupán alárendelt részeseiül tekintenünk, mert rájuk nézve igazságtalan volna, ha másokkal egyenlő elbánásban részesítenénk őket, amikor azoktól erény és politikai képesség szempontjából annyira különböznek, hiszen az ilyen férfi az emberek között istenszámba megy”. [24]

A száműzés e korai változatában ott volt a – hét-tíz év utáni – visszatérés és visszafogadás motívuma, melyet az is biztosított, hogy a kényszer-migrálás nem járt sem a kiszavazott vagyonának elkobzásával, sem a közösségen belüli későbbi

marginalizálódásával. Sőt: a negatív kiválasztottságnak ekkoriban magas presztízsértéke volt – felért a héroszi elismertséggel. Egyes források tudni vélik, akadt, aki maga korrumpálta a szavazókat, hogy száműzzék, s visszatérése után politikai pályájára mehessen.

A mitológia ismeri az istenek száműzetésének gyakorlatát is: erre akkor került sor, ha hamisan esküdtek egy viszály esetén az alvilágba vezető Styx folyó hideg vizére. Ha Zeus hazugságon kapta valamelyik istenét, egy egész esztendőre élettelené tette, némán és öntudatlanul hevert, nem élvezhette az ambróziát és a nektárt, nem beszélhetett, nem ehetett, nem ihatott. Amikor letelt az egy év, még kilenc évnyi száműzetés várt rá: nem lehetett jelen az istenek tanácskozásain és lakomáin[25]. Az örök életű istenek élettelenségéről szóló mítosztörténet, kényszerű távolmaradásukról a politikától és a lakomáktól olyan antik görög értékrendet érzékeltet, amely szerint a bűnök bűne nem az anyagiilkosság, hanem az esküszegés: Kerényinél is olvashatjuk, hogy a legszörnyűbb büntetés azokra várt Hádes birodalmában, akik – a vendégszeretet megsértése mellett – esküszegők lettek.

hatalmi rivalizálás

Az idő múlásával az ókori városállamokban a politikai középszer erősítése egyre terjedő gyakorlat s egy új típusú politikai intézményrendszer alapkonceptiója lesz, ahol, a gazdasági hátrányukat ellensúlyozandó, politikai előjogokat biztosítanak a plebsnek, a választásokat egyre többször határozathozatalokkal váltják ki, sorshúzásokkal, népszavazásokkal teszik súlytalanná az elit politikai akaratát, a populizmus és a demagógia kínál tartalmakat a politikai beszédekhez és cselekvésekhez. A száműzetés intézménye is megújul: „akkor alkalmazzák, ha nyilvánvalóan fennáll a veszély, hogy az egymással versengő nagy politikusok és pártvezérek valamelyike hajlik rá, hogy a harc hevében ártalmas és romboló eszközökhöz, veszélyes államcsínyekhez folyamodják”. [26] Az isteni minőségtől való félelem helyett a népakarat, a közvélemény támogatásának megnyerése, a hatalmi rivalizálás szempontjai érvényesülnek, amikor a polisz egy-egy tagját elüldözik, s ezzel idegenné teszik.

A fenomenológia nagy tudósa, Bruno Waldenfels szerint az Idegen – csakúgy, mint a Saját – „hipermodern életvilágunk” „hiperfenoménja”, s kiválóan alkalmas valahol tartózkodásunk interszubsjektív realitásának megtapasztalásához. [27] Az idegen kapcsán a közösen kialakított és átélt tapasztalatról szól: itt az élmény és az előítélet együttese jelenik meg. A filozófus leírja, hogy az európai közösségek a 18. századtól új szerepbe kerülő tagjai az Idegen tapasztalata mentén jutnak el a fájdalmas

felismeréshez, hogy – a felvilágosodás összes ígérete ellenére – nem uralhatják a maga totalitásában a világukat: nem találnak mindennek mindenhol helyet, és a ki-, be-, inter-, intra- stb. értelmezési végtelenjével kell megküzdeniük. A rend koncepciója és a határ meghúzása segít ugyan otthonossá tenni a világot, az „ön-megvonás” tapasztalatát mégis megszenvedti az ember.

Az Idegenre adható lehetséges felelet-események leírásánál Waldenfels rávezet, hogy valójában sosincs felelet: „mindig adósok maradunk a válasszal”, a „gyökeres idegenség” hipermodern életvilágunk sajátja. Mindez mégsem ad felmentést a megértés szüksége és kényszere alól, hiszen az Idegen kivételesen összetett jelensége megtanít, hogy az Idegen valójában „bennünk kezdődik”, megtapasztalásával önmagunk megkülönböztetését végezzük el. Az Idegen tapasztalat egyben öntapasztalat is.

közösen osztott valóságélmény

A legújabb népvándorlás tapasztalatának megértését és feldolgozását segítheti a gondolatsor, de az antik görög mítoszok, a klasszikus szövegek több ezer évnyi

távlatból cáfolatot kínálnak a waldenfelsi tézisekre, hogy az „idegenné tevés” gyakorlata a hipermodern világ sajátja, s hogy a felvilágosodás paradigmájában fogalmazódott meg először az emberben világa, élete, sorsa uralásának vágya. A sors cselének kiszolgáltatott halandó ókori görögök olyan közösen osztott valóságélményt hoztak létre, amelyben isteneiknek emberi tulajdonságaik voltak, és isteneik háborús, hatalmi és szerelmi játszmáiba bele tudták képzelni saját emberi félelmeiket és vágyaikat, s ezzel teljes emberi megéléséhez közelítettek: a szabadság, az önazonosság és a felelősségvállalás együttes élményéhez.

[1] Kerényi Károly: *Görög mitológia*. (1951). Fordította: Kerényi Grácia. Szeged, Szukits, 1997. Mivel esszémben elsősorban Kerényire támaszkodom, a görög nevek, kifejezések is az ő írásmódja szerint hivatkozom.

[2] Uo. 7. p.

[3] Uo. 3. p.

[4] *Völsunga Saga*. Bernáth István fordításában és jegyzeteivel. Corvina, 2015. 11. p.

[5] I. m. 7. p

[6] I. m. 15. p.

[7] I. m. 24. p.

[8] Uo.

[9] I. m. 50. p.

[10] I. m. 48. p.

[11] I. m. 145. p.

[12] l. m. 82. p.

[13] l. m. 92. p.

[14] l. m. 121. p.

[15] l. m. 122. p.

[16] l. m. 141. p.

[17] l. m. 148. p.

[18] l. m. 155. p.

[19] Egyes értelmezők szerint ez Magyarország. Lásd: Magyar Adorján: *A lelkiismeret aranytükre*.
http://www.osnyelv.hu/maadorjan/lelki_02.html

[20] Kerényi Károly: *Görög mitológia*. (1951) Fordította: Kerényi Gárcia. Szeged, Szukits, 1997. 181. p.

[21] Tengelyi László: *A bűn mint sorsesemény*. Budapest, Atlantisz, 1992.

[22] Michel Foucault: 'A diskurzus rendje'. In.: *A fantasztikus könyvtár*. Válogatott tanulmányok, előadások, interjúk. Válogatta és fordította: Romhányi Török Gábor. Pallas Stúdió – Attraktor Kft., 1998. 53. old.

[23] Arisztotelész: *Politika*. 43. Fordította: Szabó Miklós. Idézi: Péntes Ferenc: *Friedrich Wilhelm Nietzsche politikai gondolkodása*.

http://www.academia.edu/2591934/Friedrich_Wilhelm_Nietzsche_politikai_gondolkod%C3%A1sa

[24] Uo.

[25] Kerényi Károly: *Görög mitológia*. Fordította: Kerényi Grácia. Szeged, Szukits, 1997. 30. p.

[26] Friedrich Nietzsche: 'A homéroszi versengés'. In.: *Ifjúkori görög tárgyú írások*. Fordította: Molnár Anna. Budapest, Európa, 1988. 38. p.

[27] Bernhard Waldenfels: *Felelet arra, ami idegen. Egy reszponzív fenomenológia vázlatja*. Fordította: Tengelyi László. Budapest, 1996. www.c3.hu/~gond/tartalom/20/frawald.html

kép | artsandculture.google.com

Handi Péter

AQUINCUM

2018-07-01 | **VERS**

Jól fejlett római katona
hozta be ezt a kopott tógát, hogy
meghosszabbítanánk, mivel kinőtte.
Éppen zártam – péküzlet vagyunk –,
de tógajavítással is foglalkozunk, mert
sok erre a légió,
s jó kis mellékkereset az aquincumi harcosok
istápolása. Rendesen fizetnek, a zsoldot
Rómából hozzák harciszekéren, a minap
késett ugyan a posta, mondják,
karambolozott egy amerikai jeeppel
valahol a Peloponnészoszon,
nyugtalan is lett itt a légió, hiszen
a markotányos fehérszemélyek sem ingyen
hancúroznak, az Erzsébet-utalvány meg nem elég
a borecetes öblögetéshez, de most úgy látszik,
megérkezett a lóvé, ide a tógával, jó centurio,
ha zárás előtt átveszem, holnapután
jöhet érte, tíz sestertius az ára, jó, hát legyen nyolc,
higgye el, nekem is többbe van; toldás, anyag,
idő, miegymás...

kép | Brick Resort, flickr.com

Handi Péter

KÁRTYAVÁR

2018-07-17 | VERS

Iszonyú dörömbölésre ébredtem, a hídgerendát
gyepálta valaki, kikukkantottam
az egyik lőrésen; vastag alak állt a fáklyafényben
buzogánnyal verte a fát.

– Ki vagy, Idegen és mi járatban? – kiáltottam.

– Kártyázni jöttem – dörgött fölfelé a jövevény –,
összeállt már a parti? Hússzal beszálok!

– Kártyázni?! – hökkentem – De hiszen
mi végvár vagyunk!...

– Na és! – horkant felém a lovag
kort előzve szavával, de ekkor
jó Kapitány Urunk fője is megjelent
a másik lőrésben, nyilván a zajra, és
vastagon lekiáltott:

– Aztán miket tudsz, lovag?

– Hármas tarokk, bretli, preferánsz, de ha kell,
nasi nasi, ferbli, esetleg huszonegyes is...

Még ámulni se volt időm, jó kapitányom
rám dörgött azonmód:

– Eresszed le a láncot a jövevénynek!
Eszte deje várunk a törökre,
valamivel csak el kell verni a fránya időt...!

kép | shutterstock.com

Szabó Attila

HAZAÚT

2018-07-02 | VERS

Hajnali fél hat.

Vizes nadrágban állok a küszöbön.

Bent bömböl a Kossuth –

hogyan is hallanád a kopogásom.

Nem vártál haza, miért is vártál volna,
bár egyébként mást sem teszel.
Arra gondolok, a küszöbön állva,
anyámat s engem jó ideje
elválaszt,
hogymint a tékozló fiú szerepét játszom.

Fél órája még a falutábláról
próbáltam körömmel lekaparni a rovásírást,
dühödt szarvasfiú-bömböléssel
csüngtem az alumíniumoszlopon,
szarvamnak tűnt az egek felé meredő tábla.
Jázminfa virágát
lerágom hajnalra...
Ott lógtam, fél kézzel tartva magam,
a táblán rovásul az volt írva: ISZKÁZ
vagy csak gondolom, hogy az.
Nem tudok rovásul.

Az úton senki. Ez már nem az a falu,
ahol öt órakor hátukra vetett kaszával mennek
a parasztok birkózni a földdel. Nem ez a falu,
nem az a falu, hanem a falu, az ember nem az,
aki akkor volt, csodafiú-szarvas álmok között.
Hej, regő rejtem...

Éjszaka egy magát táltosnak hívő
lódoktorral szkandereztem
a lazúrfényű Makovecz-palota teraszán, a Somlón.
Juhfark, sósmogyoró és a Hold elázott tekintete az égen.
Akkor adtam el a történetem,

s ezt valahogy mégis jóvá kéne tenni
itt, a titkok kapujának küszöbén,
ahol édes fiú az anyját hívja.

Kopogok még egyszer,
de inkább maradnék láthatatlan.
Csak a nadrágomat húznám le,
amíg megszárad rajta a harmat,
s a körmöm alól mosnám ki a festékdarabokat.
Szabad ide bejönni betlehemmel?
Rovásírásfoszlánnyal a körmöm alatt?

Odaülök végül a kerti lugasba,
a gőzös fenyőfák alá,
hová apám szokott régen.
Gatyám a székre terítem,
gondolkodom az éjszakai vitán,
hogy Jézus Urunk borosjenői csontjai
biztosan zokogva rázkódtak dühükben,
mert nem értettem meg ezt a szent, turáni átkot,
csodafiú-szarvas hiába vagyok, hiába vagyok
ott, a korszerű palotában,
helyén pár éve még apró prэшázak
húzták fejükre a lenyugvó nap viaszkos vásznát.

És miközben az ablakon át nézem otthonkás hátad,
hallgatom a rádió konyhából kivágódó hangját,
milyen jól teljesítünk hajnali fél hatkor,
Alsóiszkázon,
ebben a boldog nemzetben,
az anya, a fiú és a szekrények
mélyére dugott szégyenek között.

kép | Peter Paul Rubens: A tékozló fiú visszatérése

Lugosi Lou

VÉGRENDELET

2018-07-20 | NOVELLA

Cupika néni meghalt. Nincs jobb hírem. Gyurka beszél. Földszint kettő. Emlékszik rám? Emlékszik Cupika néniire?

84 éves volt. Hagyománytisztelő. Az anyja is 84 éves korában hunyt el, és a nagynénikéje is. Tradíció volt ez az egész családban. Cupika néni soha nem kívánt kilógni semmilyen sorból, átlépni valakin, leelőzni valakit. Lemaradni sem akart. A sorban maradt, illetve megbotlott a küszöbben, amikor a telefonhoz sietett. A pesti szobákban a telefonkészülék felé vezető hosszú, göröngyös úton esnek el legtöbbször az öregek. Sokszor a szőnyeg kunkorodik fel, a rojtja bogozódik össze, olyan csapdát állítva, mint a borzoké az erdőben. Néha egy szék is beáll az útba, amelyet a takarító véletlenül félretolt. Az öregek meg sietnek. Azt hiszik, a fiuk telefonál. Mind azt hiszi.

totyogva igyekvő

Cupika néni is azt hitte, el kell érnie a kagylót, amíg szól a csengő. Most is beállt hát egy hosszú sorba, a nyugdíjasok totyogva igyekvő sorába. Nem gondolhatta, hogy a fia telefonál Kanadából, mégis beállt a csapatba. Ha elnémul a csilingelés, azt jelenti, hogy a fiú letette a hallgatót és elment. Elment az irodába, a vendéglőbe, a szerelméhez, a gyerekekért az iskolába, és ki tudja, mikor csenget újra. Mi történik, ha nem csenget többé?

A csend akkor ráül a bútorokra, beköltözik a pormacskák szívébe, bevonja az ablaküveget. Nem látni többé az utcát.

Sötét lesz.

Az öregek félnek a csendtől. Abban van mindaz, amit nem ismerünk, minden, ami vár ránk, amik voltunk, amik leszünk.

tapsot is kaptak

A bérház udvarán van egy kis tó, vagy inkább egy nagy pocsolya. Ott kacsák élnek, szárnyukkal csapkodva, gágogva, örömteli vigasságban. Négy óra tájt a ház nyugdíjasai kimennek a gangra és elgyönyörködnek bennük. Cupika néni is mindig ott állt, az első emelet rácsának dőlve, és dobálta nekik a kenyeret, amelyet délben hozott az ebédeltető ember. A feltűnést elkerülendő barna vagy szürke, leginkább színtelen tollazatú récék voltak, mindenesetre jól elszórakoztatták közönségüket. Még tapsot is kaptak. Az egyik állat bukfencet vetett.

A hatóságok persze ellenük fordultak a rettentő bűz miatt, amit az udvar közepén lötyögő állóvíz árasztott. Mert lefolyó nem volt.

Egy állatvédő ásta a gödröt. Kedves lány, ő vitte a kacsákat a Kmetty utcai bérház udvarába. A postás zsebkendőt tartott az orra elé, ha levelet hozott, többen el akartak költözni a kerületből. A kacsák már komoly veszélyben voltak, amikor Cupika néni meghalt. A telefon felé vezető úton esett el. A harmadik emeletiek azt beszéltek, hogy a fia nem is telefonálhatott, mert Kanadába vándorolt. Onnan meg nem szokás. Nagyon messze van. Drága.

A cirádás sublót tetején végrendeletet találtak: *Mindenemet a kacsákra hagyom.*

kép | fortepan.hu

Suhai Pál

A JÓAKARAT LEGENDÁJA

2018-07-05 | VERS

Jót akar ő, hisz mindene megvan,
jót akar ő is – semmije sincs.
Jóakarók élnek ma a földön,
jóknak örül, ha megépül a börtön –
jó ma az ember s jobb, ha ma nincs.

Jóllehet oly kicsi, jó, ha van ölnyi,
jót akar ő is, most tanul ölni,
s jó, aki ölni tanít s maga öl.
Jó, mert jóra való az ököl.

Én is jó leszek egyre, tudom.
Halni, ha kell. Magamon tanulom.

kép | Nagy Gábor: Hazafelé I.

Lackfi János

FÚRÓFEJ A REKESZIZMAIMBAN

2018-07-29 | PRÓZA

A busz a környékünkre ért, ablakán kinézve egy ezüst Peugeot-t pillantottam meg az utcán. Majdnem felüvöltöttem örömben, hevesen integettem, mikor megláttam apámat kiszállni belőle. Aztán persze visszafogtam magam, mert a körülöttem állók

gyanakodva bámultak rám. Tényleg, mi a tetűnek örülök annyira a saját nyavalyás apámnak, akit nemrég még fejszével kezelgettem gondolatban.

Megnyílt a buszajtó, és bár nem én jeleztem, mindenkit megelőzve vetődtem ki az utcára, le se tojva az utánam röpdöső dühös megjegyzéseket. Ahogy a szabad ég alatt találtam magam, rám zuhant az este, eddig észre se vettem a szürkületet, most megborzongtam a hidegben, amelytől megvédett a busz konzervdoboz. Varjak tollázkodtak mindenfelé, mintha az éjszaka bérelte volna fel őket, baljóslatú díszletnek mindenesetre elég ütős. Mintha hulla lenne a közelben, úgy járkáltak fel-alá, és nem lehettem biztos benne, hogy nem engem méregetnek mint következő jelöltet, akinek igazán öröm lenne kivájni a szemét, letépni a fülcimpáját.

agresszív gyilkológépek

Sosem tudni, mi tartja féken ezeket. Nagy ügyet csinálnak, ha egy kutya széttép egy kisgyereket, vagy ha a disznó leharapja a benyúló kölyök egypár ujját, de igazából

érthetetlen, hogy a sok éhenkórász állat miért nem ront ránk egyszeriben. Ha ez a csapat varjú módszeresen megtámadna, és csipdesni kezdenének, nem sok időt adnék magamnak, cselgáncsedzésen senki nem képzett ki arra, hogy a levegőből támadó, agresszív gyilkológépek ellen hogyan kell védekezni. Bottal vagy kövekkel nyilván elkergethetek, lecsaphatok párat, de ha kellően kitartóak, csekély áldozat fejében pár perc múlva már feltépett belső szerveimből lakmározhatnak. Mitől félnek? Nincsenek erejük tudatában? Félnek, mert az ember megtermettebb jószág náluk? Vagy a vadászok miatt távolságtartóak? Esetleg vannak annyira bölcsek, hogy belássák, még ha rövid távon győzelmet aratnának is felettem, az eset akkora felháborodáshoz vezethet, hogy irtóhadjárat indul ellenük? Tudnak a társadalomról, az emberi élet szervezetségéről? Vagy csak érzik, hogy jobb a békesség? Végül is a táplálékláncban kiszúrtak egy helyet, beóvakodtak a városokba, ahol nyugodtan garázdálkodhatnak, különösebb balhé nélkül megélnék abból, amit az ember elpotyogtat.

Gógyisabb állat a varjú, mint gondolnák. Valamelyik évben Anglia legintelligensebb állatának választották. Akadt pedig táncoló egér, gombászó malac, hipertúlélő patkány, raktározó mókus. Egyik se tudta felülmúlni a szupermarket-parkolóban tevékenykedő varjakat, amelyek menő ételliftet fabrikáltak maguknak. A gyorsétterem közelében kidobott hamburgermaradványokhoz úgy fértek, hogy a szemetesláda peremére szálltak, és csőrükkel megcibálták a kukazsákot, majd szépen odacsípték a nejlont a lábukkal, aztán megint tovább cibálták, megint ráléptek, és így mondhatni felcsörlőzték maguknak az amúgy túl mélyen rejtőző ételeket. Ha az ösztönükre hagyatkozva beugranak a mélybe, menthetetlenül belegabalyodnak a szemetest bélelő zsákba, mert nincs elég hely kinyitni a szárnyukat. De hogy erre hogyan jöttek rá maguktól? Brutál. Megborzongtam, amikor lustán felcsaptak utamban ezek a fenyegetően okos tollgombócok.

Hiába kiáltottam, apámat már elnyelte a kapu, ahol becsengetett. Körbejártam az autónkat, és úgy éreztem, mintha ki lennék zárva a saját életemből. Itt a Peugeot, és nem ülhetek bele. Ott az apám, és nem csengethetek be. Miért, mit is mondanék? Jöjjön ki azonnal, úgyis tudom, hogy csajozni jött, nem melózni. Akkora pofont kapnék, belecsengne a fülem. Gombnyomás, a kaputelefont a nő venné fel,

beesznélék, hogy közönséges ribanc, és elfutnék. Nyilván sose jönnének rá, hogy ki lehetett. Hatalmas gyökérség. Minek fog nyomozásba, akinek ennyire átlátszó ötletei vannak?

Aha, és akkor most álljak itt, mint a sztoikus bölcsek, akiket filón vettünk? Ó, az élet úgyis elmúlik, a vége rút halál, és ezen semmi sem segít, se a kétségbeesés, se a dühöngés. Maradjunk tehát békességesekek, őrizzük meg a szív nyugalmát, éljünk harmóniában a világgal és önmagunkkal. Mindjárt lekuporodok meditálni a hóra, úgy talál majd itt apám, mint egy TESCO gazdaságos mélyfagyasztott Buddha-szobrot.

Éktelen baromság. Szókratész a saját akaratából issza ki a méregpoharat, ezért ura önmagának, és méltósággal várja be a halált. Jézus maga mászik fel a keresztre, értünk a szenvedést is bevállalja, neki ez belefér a pakliba. Oké, ők így döntenek, bár, teszem hozzá, nincs nagyon választásuk, és inkább csak beletörődnek. De mi van, ha én nem akarom elfogadni, amit az apám talált ki, mert viszketett a farka?

Ja, ő semmivel se tartozik nekünk meg az anyánknak?

Csak éppen véletlenül ott volt, amikor készültünk, ennyi?

De azért az észet, azt osztja,

a világegyetemet megmagyarázza nekem,

játssza a nyulakat kinyíró Atyaisten szerepét,

és bőszen magyarázza, hogyan őrizzük meg az ősi magyar dallamokat,

meg hogyan ne dőlünk be a TESCO műkajáknak meg a McDonald'snak,

meg hogyan fog elfogyni az olaj húsz éven belül,

és akkor milyen előnyben leszek a sok hülyével szemben én, aki tudom, hogy nem vákuumfóliában terem a paradicsom és a csirke,

én, aki megtanulok kaszálni, ne úgy fogd, beleszalad a hegye a földbe, dédapád egy olyan igazi, régi szabású, becsületes parasztember volt, szégyellné, ha látná, hogyan fogod a kaszanyelet.

De nem látja! Mert meghalt! Lenn van, a fekete földben! És nem számíthatok rá! És talán rád se számíthatok, mert ki tudja, hány sulitársam anyukájával feküdtél le, nem kizárt, hogy van még jó pár potya tesóm, ezzel most mit kezdjek, he?

jó vagyok, és kész

Körülnéztem a leszálló estében, odasomfordáltam a kerítéshez, és egy lendülettel átvetődtem rajta. Szerettem így átlendülni a villamosmegálló korlátján, a játszótéri kerítésen, az asztalokon a suliban, és úgy tenni, mintha ez természetes lazaságomhoz tartozna, és nem is várnék ámulást meg tapsvihart. Ugyan, jó vagyok, és kész. A sípcsontom sajgott egy kicsit, a találkozás a hideg vassal nem tett jót. Benn a kertben lehajoltam, dörzsölgettem a lábszáramat. Megvártam, hogy a lihegés lecsillapodjon. A kutya se törődött velem. Igaz, nem volt kutya. A bokrok csupasz ágai nem tudtak elrejteni, a házfalhoz tapadva osontam, és máris ott álltam a széles, üvegezett teraszajtónál.

Apám épp a citeráját csomagolgatta ki. Szemügyre vettem a lakást, kicicomázott, az asztalon fehér terítő, kosár pogácsa, nyilván frissen sütve, hogy jó magyaros téztaillatban ússzon a lakás, gyertyák égnek, és oldalt a tálalón még egy üveg vörösbor is várakozott két pohárral. Tisztára randihelyszín. Fedőnév: citera. Hol a bánatban vannak ilyenkor a férjek? Fékcsikorgást hallottam az utcáról, na, megjött a pasas. Lesz nemulass, kaptok a pofátokra citerázást! Persze, ha túl korán érkeznek, az se jó, nincs más látnivaló, csak egy népzeneóra.

Közelebb húzódtam a falhoz, bár nem fenyegetett a veszély, hogy bentről meglátnak. Fárasztó szakma a detektívkedés, köze nincs ahhoz, amit a tévében mutatnak. Ma már másodszor futottam bele a dologba. Az ember vár. Meg vár. Meg vár. Eredmény zéró. Vártam arra, hogy még többet várhassak. Hogy belefulladás a várakozásba. Ráadásul a várakozás mindent felnagyít. Semmi sem történik, de minden történetnek tűnik. Tiszta majré az egész. Zörrent a bokor. Biztos egy igazi bűnöző, aki azért jött, hogy betörjön, s közben esetleg engem is eltisztít az útból. Sorry. Rosszkor rossz helyen.

Megint zörrent a bokor. Talán kutya. Vártam a bokámon csattanó könyörtelen fogsort. Vicának a combját harapta át egy kutya. Teljesen összeért a mocsadék két fogsora, mintha nyíl fúródott volna a lány húsába. Csomó ideig nem jött suliba, és azóta messziről kerül minden kutyát. Baromi aranyos, de kösz, nem simiznám. Jön a kutya,

húsdarabokat szaggat ki belőlem. Ez a szórakozása. Etetni se kell. Beéri azzal, amit a kertben talál. Most például engem talál a kertben, beéri velem. Á, csak valami madár vagy a szél. Esetleg sündisznó, felébredt a téli álomból, és motoszkál.

Aztán ott vannak a zörejek, amiket én idézek elő. Majd megfagyott a lábam, kicsit helyben jártam, tiportam a földet magam alatt. Száraz roszogás. Meg ne hallja valaki. Abbahagytam. A hideg tovább kúszott a lábfejemben. Persze, mindig ilyenkor kell köhögnöm, torkot köszörülnöm, az üres kert és a körben álló házfalak doboza meg felerősít minden zörejt. Mintha egy egész nyomorult hadsereg harákolna, köhögne, fészkelődne a kertben. Csoda, hogy senki se hívta ki a rendőrséget, a rohamosztagot, a terrorelhárítást.

Tarkóra tett kézzel sétáljak szépen ki a fedezékből, minden gyanús mozdulatra lőnek!

nyelvkidugás

Odabenn a legtökéletesebb semmi. El tudjátok képzelni, milyen egy citeraóra hang nélkül? Na, még annál is unalmasabb... Mondjuk, apám meg az a nő végig úgy csináltak, mintha ez lenne a legizgalmasabb dolog a világon.

Egy ütemre járt a válluk, a kezük, billegett a fejük. A nő kidugta egy kicsit a nyelvét, épp csak a hegyét, annyira, hogy féltem, mi van, ha ráharap, de mondjuk az apám helyében szexinek találtam volna ezt a nyelvtartást. Kicsit szégyelltem, hogy az apám helyébe képzelem magam. Közben nem tudtam nem az apám helyébe képzelni magamat, izgatott az apám helyzete, ahogy a tilosban járt. Na, és ha nem lesz semmi tilos? Ez járt a fejemben. Citera tokba, pénz zsebbe, egy nyomorult zeneóra kedvéért szerzek be egy jó kis takonykórt az ordas januári hidegben. A nyelvkidugás lehetett volna véletlen. Az is lehetett volna véletlen, hogy apám gigája ugrott egy nagyot, talán csak a szájában felgyülemllett nyálat nyelte le. Ki mondja, hogy a rózsaszín nyelvhegy látványától futott össze szájában a nyál? Na de ki mondja, hogy nem a rózsaszín nyelvhegy látványától futott össze szájában a nyál? Nekem összefutott a sötétben, nagyot nyeltem, a visszhangzó falak dobozában mintha még tíz hozzám hasonló kukkoló nyeldekelt volna.

Egy nyelés csak egy nyelés. Egy nyelvhegy csak egy nyelvhegy. Mindez a véletlen műve is lehet. Lehetne, ha nem hallottam volna azt a telefont. De nagyon is hallottam, amit hallottam. Ezért fagyoskodtam itt, mondhatott bármit a józan ész. Az apró jeleket kutattam. Az apró jelek művészete, ez a nyomozószakma titka, mondhatnám nagyképpően, ha biztos lettem volna a dolgomban. De hát nem lehettem biztos semmiben. Az egyetlen bizonyosság a bokámon, lábszáramon, térdemen felkúszó fagy volt. Teljesen a földhöz csavarozott. Jó leszek én itt hóembernek, szobornak, madárijesztőnek, kerti törpének.

Közben meg odabenn történt, ami történt, vagyis semmi különös. Csak ha kinagyítottam, mint valami filmen, akkor éreztem a feszültséget, ahogy növekszik percről percre. Apám szeme sarkában picit ránc. A nő kipirul. Apám homlokán az izzadság. Túlfűtött a szoba. Vagy nem. A nő megnyalja a száját, nyilván hogy pirosabbnak tűnjön. Vagy kiszáradt. Apám beleharap a szájába, türelmetlen? A nő

szájába szeretne beleharapni? Attól egyelőre elválasztja kábé egy méter. A nő elrontja a dalt, abbahagyja, szerencsétlen képet vág. Mint egy kidobott kutya, azt akarja, hogy hazavigyék. Pedig ő van otthon. Apám bátorítóan bazsalyog, szívesen hazavinné így is. No problem, kutyus, nem maradsz magadra. Apám átnyúl azon a körülbelül egy méteren, amely a nőtől elválasztja, a nő ujjait igazgatja, segít lefogni a húrokat, a másik kezével segít pengetni, túl sok segítség ez már, inkább ölelkezésre hasonlít, mint citeraórára, nagyon összelemelegedtek.

iszonyattal néztem sokáig

Az apró jelek szépen összeadódnak, és egyetlen hatalmas jellé izmosodnak. A *Citeratanár és tanítványa* szoborcsoport most már inkább a *Tanítvánnyal viaskodó*

citeratanár címre hallgatott. Mint a Laokoón-csoport, amelyet iszonyattal néztem sokáig a művtöri könyvben. A három kigyúrt fickóra karvastag kígyók tekeredtek, kezük-lábuk fogva, képükön az iszonyat, és tényleg rettenetes lehet az egyre szorosabb jeges ölelés, mely csak egyféleképpen végződhet. Illetve legfeljebb kétféleképpen. Marással vagy összeroppantással, ez a két opció van, tessék választani. Apámék is közeledtek a marásos-roppantásos pillanathoz, egyelőre nagy lendülettel énekeltek együtt, citeráztak együtt, ketten két hangon, egyetlen citerán, testük egy ritmusra mozgott. Ki mondja, hogy innen van visszaút?

Nagy nevetésbe fulladt a dal, apám átölelte a kis tanítványt, megy ez, látod, csak egy kis segítség kell, játékosan belebújt a nő nyakába, beleprüszkölt vagy belecsókolt, a másik meg kellett magát, vonaglott, és máris jobban hasonlítottak a Laokoón-csoporthoz, alig lehetett látni, melyik testrész kihez tartozik, hopp, a kezembe ugrott a mobilom, máris filmeztem az ígéretesen alakuló jelenetet. Aztán egyszer csak lazult az ölelés a képmezőn, a nő kiszabadította magát apám karjából, neki volt több esze, kipirult arccal odalépett a függönyhöz és összehúzta.

Püff neki, annyi a jó kis videómnak! Vagy mégse? A nő nem végzett tökéletes munkát, kapkodott az események hevében, a két függönyszárny között éppen annyi hasadék maradt, amin ha nem is mindent, de sok mindent lehetett követni. Vetkőztető kezek, mohó szájak, meg-megvillanó mellek, fenekek, részletek a Laokoón-csoportból,

vettem az egészet, még izgatóbb is volt, mint egy komplett pornófilm, amelyiknél az ember előbb-utóbb beleundorodik abba, hogy mindent mutatnak, minden szőrszálát az orromba tolnak, és úgy fetrengenek meg vinnyognak, mintha fizetnék érte őket. Ja, hogy fizetik őket? Apámékat nem fizeti senki, talán csak a test a kielégüléssel. Persze ha úgy vesszük, a nő fizeti a citeraórákat, de mivel azokból pásztoróra lesz, végül is mintha AZÉRT fizetné apámat. Vagy apám nem engedi, hogy kifizesse a pásztorórát, és akkor apám fizeti a nőt. Ingyen ad neki órát. Citera helyett pásztorfurulya. Mit mondjak, remegett az operatőr keze. Egyszerre volt csodálatosan izgalmas és csodálatosan undorító. Reality pornó.

Aztán vége lett, nem láttam többet semmit. A semmi, az persze nem igaz, nagyon is láttam valamit, a függöny két szárnyának téglalapjai közt a szoba fényes téglalapját. Három téglalapra osztott képmező. Absztrakt műalkotás, Szenthe papi biztosan odalenne érte. Szenthe papi a rajztanárunk, és többnyire magasról tojik a fejünkre, kirak három kockát, két almát vagy egy koponyát, ránk parancsol, hogy csináljuk, aztán eltűnik a szertár ajtaja mögött, és a gondnokkal sakkozik. Most itt van előttem a Szenthe papi három téglalapja a mobilom kijelzőjén, két kocka a függönyből, köztük egy kocka villanyfényes szoba, állok lebénulva, ráfagynak ujjaim a telefonra, ki kéne kapcsolni, de mi van, ha sikerül elcsípnem még valami fontosat, nem merem abbahagyni a filmezést, pedig nincs mit filmezzek, pontosabban nem látszik, amit filmeznék, pont most folyik a lényeg, de nem tudom elkapni, a valóság megszökik, függöny mögé bújjik, elleplezi magát, van is, meg nincs is.

Ha én most ezt a felvételt szépen kitörlöm, és hazamegyek, és az emlékezetemet is tisztára törölgetem, mint mosogatás után az edényeket, akkor nem történt semmi. A nő megmosakszik, hazatérő férjének annyit mond, fáj a fejem, ma nem bírnék, cica. Mert meg akarja őrizni magában az apám spermáit. Vagy vérbeli ribanc a nő, és ha a férjnek van rá gusztusa, neki is odaadja magát. Lehet, hogy nimfó, direkt élvezi, hogy egyik farok ki, a másik be, és a sokféle sperma összekeveredik benne.

az apa mindig bizonytalan

Na jó, lehet, hogy a nő csak azért enged apámnak, mert a férje évek óta hozzá se nyúl, lehet, hogy a nő apámmal áll bosszút, amiért a férje csalja őt, valahol máshol hagyja a spermáját, amit azelőtt csak neki tartogatott, hogy gyerekeik legyenek, mint az osztálytársam meg a húga. Valahol elindul a megcsalás a világban, mint egy lánclevél, mint egy fertőzés, és terjed tovább, és a fertőzés gyümölcseként mindenféle lények születnek, mint én is, mint az osztálytársam is. A törtitanárunk azt mondta, a latinok szerint solus mater certis, csakis az anya biztos, az apa mindig bizonytalan, nagypapi meg azt a háború előtti viccet mesélgette mindig, hogy „köszönj, fiacskám, minden bácsinak, mert nem tudhatod, melyik az apád”, anyám meg ilyenkor rászólt, nahát, mikre tanítja azt a szegény gyereket.

Kis híján elejtem a telefont, amikor megjelenik előttem életnagyságban a nő, visszavette a ruháját, kicsit kócos és kipirult, szétrántotta a függönyt, a képembe bámult, sikítása áthallatszott az ablakon, most villámgyorsan el kell tűnnöm, bénázok a mobillal, zsebre vágom, botorkálok kifelé a kertből, valahogy lüktetnek a tagjaim, a fagy meg az egy helyben álldogálás nem tett jót nekik, rohanok a kerítéshez, hallom, hogy mögöttem kivágódik az ajtó, felkapaszkodom a rácsra, de valaki hátulról megragad, cibálja a lábam, ösztönből hátrarúgok egyet.

Apám ordítását felismertem, ilyen hangot adott ki, amikor a faragókés megcsúszott, és teljesen átfúrta a tenyerét, ömlött a vér mindenfelé. Volt az üvöltésében valami vadállati, a fülben ragadt, és hiába szaladtam ész nélkül, hiába surrogta kétoldalt a házak, hiába löktek rajtam egyet-egyet az ideges járókelők, akiknek majdnem nekimentem, ott loholt velem ez a hang. Futottam a végső kifulladásig, vagy még

tovább, nem kaptam levegőt, a tüdőm szúrt, pedig Zsoltibá tanított nekünk légzéstechnikát. Mintha hosszú fúrófejet forgatna valaki a rekeszizmaimban, de még ez a fájdalom is jobban esett, mint mikor arra gondoltam, hogy az előbb durván fejbe rúgtam a saját apámat.

Túlfutottam saját magamon, kifutottam a világból, széjjelfutottam az agyamat, a tudatomat, hogy ne tudjam, amit tudok, és ne lássam, amit láttam, de mindez túlságosan belemaródott a koponyám belső falába, ott pergett a film leállíthatatlanul. Eszméletlenre szaladtam volna magam, ha el nem botlok egy pasas lábában, és rá nem lépek egy hóbuckára. A kupac beroskadt a léptem alatt, a lábam összecsuklott, én pedig átfordultam a fejemen, és kiterültem a járdán. Mindez olyan hirtelen történt, hogy már csak arra eszméltem, hogy a jeges, fekete, csillagokkal szurkáló ég borul rám, fülemet csípősen csiklandozza a hó, és lihegve nevetek, sehogy se tudom abbahagyni. Talán nem is akartam abbahagyni. Aggódó és tanácstalan fejek hajoltak fölém, nem tudták eldönteni, meggárgyultam-e, törött-e csontom, vagy csak simán dilis a csóka, aki vagyok.

Faggattak,

nem fáj valamim?

minden rendben van?

hívjanak orvost?

mentőt, tűzoltót, pszichiátert, temetkezési vállalkozót?

Valaki, akit így, a földön heverve nem láttam, háborogva magyarázta, hogy

ő aztán semmiről se tehet,

nekijöttem, mint egy állat,

nem is érti,

minek engednek ilyeneket az utcára,

ha egyszer nem tudnak biztonságosan közlekedni,

nem százas a srác, annyi szent.

Egy másik fickó

(hangja alapján fiatalabb pasas, őt sem láttam) beszólt,

hogy nem kéne kölyköket fellökdösni az utcán,

ha annyira tobzódik benne a vér,

próbáljon férfiakkal megmérkőzni,

ő látta az esetet, és tanúsítja, hívjanak csak rendőrt,

koponyaalapi törése is lehet ennek a fiúnak.

Aztán egy lányhang hallatszott,

hogy jaj, hagyd már,

ne keresd megint a balhét,

tiszta ciki vagy itt nekem,

inkább annak a szegény kölyöknek segítsünk,

lehet, már nem is él,

te meg arcoskodol,

és maga se nézzen így, húzzon innen,

ha már fellökte szegényt,

és van pofája nem segíteni.

Mi van veled, öcsi?

Kerek fej hajolt fölém, egy kéz tapogatta a koponyámat, felültem, és mondtam, semmi bajom, elcsúsztam, igazán köszönöm. Addigra egész kis csődület alakult ki körülöttem, mindenkinek megköszöntem a kedves aggódást, azzal könnyed, ruganyos mozdulattal talpra ugrottam – volna, ha vissza nem huppanok a valagamra rögtön, sziszegve. Basszus, hát az kiment a fejemből, hogy aznap már zuhantam lefelé lépcsőről, estem el a kertben, kukkolás után menekülve, kétszer ugrottam át a kerítésen úgy, hogy közben minden tagom sajgott, most meg egy laza szaltóval vágódtam hanyatt a földön.

A körben álló felnőttek hálistenkedtek, csitítottak, hívják a mentőt, ne mozduljak, ki tudja, mi bajom lehet. Ekkor óvatosan, de határozottan mégis talpra álltam, beharaptam a szájam, hogy ne nyögjek közben, éreztem, nincs bajom, csak szabaduljak meg a nézőközönségtől. Szépen kiegyenesedtem, mosolyt erőltettem magamra, és kicsit sántikálva, de nagyon délcegen elindultam. Néhányan még mellettem lassúztak, nehogy összeesek, mint a colstok, de intettem nekik, menjenek nyugodtan. Biztonságos tempót vettem fel, körbenézegettem, és rájöttem, hogy alig pár házra vagyok otthontól.

Részlet a *Levágott fül* című regényből

kép | Emil Filla festményei, artsandculture.google.com

Kicsák Lóránt

AMIRŐL NEM BESZÉLÜNK, AZ NINCS?

2018-07-09 | ESSZÉ

A címbeli kérdéssel teremti meg **Kiss Lajos András esszégyűjteményének** terét. Olyan problémákhoz közelít, amelyek nem egyszerűen tovább lendítik Európáról folytatott beszédünket, de talán más, nem kívánatos tartalmat és irányt is adnak neki. És a kérdés mindvégig vissza-visszatér, szorongást keltve a szerzőben, a szerző pedig leplezetlenül meg is osztja ezt az olvasóval. Ettől reméli, hogy a nyugtalanságot keltő kérdéssel megnyitott „nagy térben” szóba hozhat olyan „gondolatokat”, amelyekről – eddig – nem beszéltünk.

1. A nem-beszélés stratégiái

A nem-beszélés aktusaira vetett futó pillantás is meggyőzhet bennünket, hogy nem csupán az általános kommunikációban, de a szellemtudományi közbeszéd dinamikájában is meghatározó ez a jelenség.

Pedig elsőre ellentmondásosnak hangzik a nem-beszélés tevékenységéről szólni, hiszen a fogalomkör aktivitás helyett passzivitásra, cselekvés helyett nem-cselekvésre, viszonyulás helyett visszahúzódásra és a viszony megszüntetésére, megszakítására, felszámolására utal. Csakhogy a nem-beszéléssel, ezzel a sokrétű szándék- és célintenciójú kommunikációs eszközzel nagyon is létrehozunk valamit. Itt van mindjárt a legnyilvánvalóbb forma: a *hallgatás*, mely lehet a kapcsolat megszakítását jelző elhallgatás, az érdektelenséget kifejező csendben maradás, a kémlelő hallgatóság, a kifejezhetetlenre, a tabura vagy a titokra utaló *elhallgatás* (egyszerre a csendben maradás és az elfedés értelmében). Az utóbbi esetben ráadásul beszélünk, csak nem arról, amiről kellene, *nem hozunk szóba* valamit, amit éppen a beszédünkkel (a beszéléssel és a benne mondottal) fedünk el. Máskor azért nem hozunk szóba valamit, mert *elnezzük*, és a *félrenézésben* talán éppen el is tűrjük. A nem-beszélésben rejtőzhet *oda nem figyelés* (a közömbösségtől a figyelmetlenségen át a figyelmen kívül hagyásig), ilyenkor valamiről nem veszünk tudomást, vagy valamit *akarunk* tudomásul venni, holott tudunk róla.

a nemlétnél is borzasztóbb

A mondat, hogy „Amiről nem beszélünk, az nincs”, akár állítás vagy kérdés, nem jelent semmit, ha úgy „fordítjuk”, hogy „valami nem létezőről *nem* beszélünk”. A

két tagmondat következmény-viszonyban áll egymással: a tárgyi oldal *nem*-léte az aktusokban ható *nem* (az odafigyelés, mondás stb. hiányának) *semmítő* ereje révén jön létre, s olykor a nemlétnél is borzasztóbb következményekkel jár. Ezeket a viszonyulásmódokat legtöbbször taktikai céllal választjuk, hogy érvénytelenítsük, eljelentéktelenítsük vagy visszavonjuk a pszichés megszállásainkat attól, *ami* van. Vagy *aki* (jelen) van. Ilyenkor a figyelem és a szó megvonásával zárunk ki valakit/valamit – védekezésként nem engedjük belépni vagy engedjük kihullani – interszjektív világunkból, mert pl. veszélyesnek, fenyegetőnek, kellemetlennek, zavarónak, érdektelennek, felfoghatatlannak, tapasztalatainkkal, elvárásainkkal, értékeinkkel összeegyeztethetetlennek stb. tartjuk, s ezt az *e*hallgatással fejezzük ki. A nemlétnél is súlyosabb, amivel sújtjuk így, hiszen a halálnál is megsemmisítőbb, ha valaki nem juthat szóhoz, ha semmibe veszik a szavait, megvonják jelenlététől a figyelmet, eltagadják előle az igazságot. Pusztító minden eltagadott érzés, gondolat, vágy, mindaz, amiről nem veszünk tudomást.

A valódi létezőket ugyan nem teszi nem-létezőkké, de „pária-létre” kényszerítve „számúz” személyeket, az egyéni és társadalmi tudattalan mélyére kényszerít gondolatokat, élményeket, ösztönöket, vágyakat. Hogy aztán azok az

eltagadás éjszakájából visszajáró szellemekként kísértsenek, várva az alkalmat a felbukkanásra, a feltámadásra. Ezekkel a szavakkal jellemzi Kiss Lajos András is a mai (nem csak) orosz újszászójobb ideológiájának előtörténetéhez tartozó elméleteket és alkotóikat: "E két irányzat [ti., az eurázsiaizmus és a bolsevizmus – K. L.] közös jellemzőjének lehet tekinteni, hogy mindkettő pária-létre kényszerített volt a forradalom előtti Oroszországban, s mindkét irányzat a nyugat-európai emigrációban fogalmazta meg legfontosabb téziseit."**[1]**

Ma viszont – új nyelvbe bújtatva, a bolsevik internacionalizmus pusztító tapasztalatától elhatárolódva – az (erős nemzetek birodalmát) építő eurázsiaizmus egyéb Európa-eszmék komoly alternatívájaként lép fel.

mitikus-nacionalista történelemszemléletek

A címbe emelt kérdés ugyanis mindvégig az Európa jövőjével kapcsolatos, egyre hangosabb régi-új, szkeptikus érvek, zavaros, és emiatt fenyegető vagy elfogadhatatlan

beszédek, történelmi tragédiákat idéző gondolatfutamok felbukkanására vonatkozik, melyek ma mindenekelőtt az új szélsőjobb ideológiájában törnek felszínre. Az európai integrációról szóló, a 20. század második felét uraló „optimista” beszédek takarásában felnőttek vagy visszatértek az Európa identitását *deizintegráló* mitikus-nacionalista történelemszemléletek, szakrális geográfiák, furcsa előfeltevésekre épülő szociológiai és előítéletekkel terhes politológiai elméletek, illetve a birodalmi keretbe ágyazott, összeesküvés-elméletekkel átszótt, tradicionalista-rasszi(ali)sta metafizikákra hivatkozó *reintegrációs* „javaslatok”.

Igaz, ma nehezebb *nem* odafigyelni ezekre. Sokszor valós helyzetértékelésre épülnek, ám míg eddig kívül rekedtek a „komolyan vett” beszédeken, mára betörtek ebbe a térbe, nemegyszer azért, mert a „belül” használt nyelven szólalnak meg, és értelmezéseikkel *revelatív* befogadói élményt keltenek. Az európai és világpolitikai tendenciák számos mozzanata igazolja ezeket a beszédeket. Az eddig (meg) nem hallott szavuk könnyen az idő szavának tűnhet...

2. A beszéd – létbe hívás, feltárás és elrejtés

Ezeknek a politikai ideológiáknak és mozgalmaknak a feltámadása még inkább nyugtalaníthat bennünket, ha azt is megkérdezzük, van-e valójában az, amiről beszél(t)ünk. Képes volt-e az Európa jövőjéről szóló „optimista” beszéd, mely közben igyekezett elhallgatni árnyékvilágát, létrehozni azt, amiről szólt? Nemegyszer tapasztaljuk, hogy hiába a beszéd, mégsem akar *azlenni*, amit létre *akarunkhozni*. Nem érnek célt szavaink, nem idézik elő a kívánt hatást. Vagy létrehoznak valamit, de erőtlenségből vagy elvétésből, nem odafigyelésből, a meg nem értésből adódó félreértés nyomán nem azt, vagy nem úgy, ahogy szeretjük volna. Létre jöhet-e az az Európa a régóta róla szóló beszéd*től*, melynek remélt erőterében megtehetjük, hogy optimista és pesszimista, fajsúlyos és perifériális, elfogadható és elfogadhatatlan, megnyugtató és nyugtalanságot keltő gondolkodás- és beszédmód között különbséget tegyünk?

A beszélés persze nem szükségképpen a létre vonatkozik. Gyakran beszélünk olyasmiről, ami nincs, és csak beszélnünk lehet (lehetetlen létező, ideális objektum!), vagy egyenesen beszélnünk *kell* róla, hiszen – már vagy még – csak a beszédben van létezőként (emlékek, történelem és utópiák). De az is előfordul, hogy a beszélés idéző elő nem-létet. Amikor valaki arról beszél, amiről nem *tudunk* vagy nem *szabad* beszélni, ami kimondhatatlan vagy amit el kell elhallgatni, mert ha kimondhatnánk vagy kimondanánk, nem lenne többé (az, ami) (érzelmek, titok). Ilyenkor a beszélés éppen a kimondással semmisíti meg azt, aminek lényege a lappangás és a rejtőzés.

Ha úgy gondolnánk, mégsem jött létre ezaz Európa, vagy nem úgy jött létre, ahogyan beszéltünk róla, vajon a lehetetlen létező, az eszmei létező, a történelmi emlék(ezet) vagy az utópia, esetleg a szavakba nem önthető érzelmek, sőt egyenesen a titok

módján (nem) létezik?

valóságteremtő erő

Minden eddigi példa arra a feltevésre épült, hogy a beszélés és a – soha nem csak az ellentétének tekinthető – nem-beszélés váltakozó játékában a beszéd nyilvánvalóvá tesz, még akkor is, amikor e/hallgat. A beszéd valóságteremtő erővel rendelkezik, amennyiben a logosz az a „médium”, amelyben valami megjelenik, amiről a szóhoz jutása előtt nem lehet azt mondani, hogy van, sem azt, hogy nincs.

A logosz teremtőerejéről, a beszédettek *ki-* és *szét*áradásáról van szó, ami nélkül hiábavaló, öncélú és üres minden gondolkodásra és beszédre törekvés. Ezek az erők azonban leválasztják a beszédet a szubjektumáról, és a beszédettet vezérlő (jelentés)*intenció* ellenére uralhatatlanok maradnak: egyszerre hordozzák magukban sikerességük és sikertelenségük lehetőségét. S hogy melyik lehetőség, és miként valósul meg, arról nem a megnyilatkozó, hanem azok a (történeti-társadalmi) körülmények döntenek, amelyekbe a beszédett (s elemeként a beszélő, aki esetenként hallgató) beágyazódik.

S mintha a *mai* körülmények azoknak a beszédeknek kedveznének, amelyeket eddig elhallgattunk.

3. A megbeszélendő Európa

Európa mindenkor megbeszélendő, mert a megbeszélésben az, ami; a logosz nélkül sem létező, sem nemlétező, láthatatlan lenne. Európa (ha van egyáltalán) az egyetemes történelemben (ha van ilyen) azzal a döntéssel írja be magát, hogy mindent (a létet) a logosz, a gondolkodás, a beszéd, a nyilvános megvitatás körébe von. Európa beteges beszélő. A már-már unásig hajszolt, örületbe kergető önmeghatározási erőfeszítések helyének és terének neve, annak a helynek és térnek megnyitása és nyitva tartása, ahol a szabad szóhoz jut(tat)ás számít a legfőbb jónak. Az európai

emberiség az Európát így *megbeszélők* közössége. És akkor az „amiről nem beszélünk, az nincs” egyben azt is jelenti, hogy „akinek nem hallatszik a hangja, az nincs”. Márpedig a felhívás a megszólalásra a modern kori európai terv, a felvilágosodás lényegi programeleme. A nagykorúság, amelyről Kant beszél, hogy ti. mások vezetése nélkül gondolkodjunk, azt a követelményt támasztja, hogy belépünk a nyilvánosság terébe és megszólaljunk önmagunk nevében.[2]

A láthatatlanság és hallhatatlanság, illetve a láthatatlanná tétel és hallhatatlanná tétel, a nyilvánosságtól való elzárkózás, illetve a megjelenés ellehetetlenítésének lehetőségei és taktikái, mind a szereplők kiskorúságának jelei. Még akkor is, ha gyakran azért nem engedünk szóba hozni *valamit*, hogy ne jusson nyilvánossághoz *valaki*. Hinni szeretnénk, hogy csak a gyűlöletbeszéd, az uszítás, az „ordas eszmék”

kiötlői és terjesztői ellen védekezünk így, többé-kevésbé hatékonyan. De nagyon sokan mások sem jutnak szóhoz, hangjuk vagy mondandójuk nem része Európának, nem részesei a megbeszélők közösségének. Nemegyszer éppen azokból a kiskorúakból lesznek gyűlölködők és uszítók, vagy az ő híveik, akik nem tudnak bekapcsolódni a kommunikációba, nem jutnak érvényre a mondataik, a végeredményt tekintve mindegy, hogy azért, mert e/hallgat(tat)ják őket, vagy mert nincsenek szavaik és nincs helyük, ahol megszólaljanak, ahol tudomást vennének róluk. Az emberek többsége a mai európai keretek között is két-három évente hallatja a hangját, amikor (némán) szavaz. (A szavazat szavunk ugyanúgy hordozza a hangzó szóra utalást, mint pl. az angol voice, a német Stimme vagy a francia voix.) Van-e Európa mint a logosz napvilágánál hangjukat hallatók és vitát folytatók közössége? Vagy az az Európa van, amelyikről a nyilvánosságba nem merészkedők, az *otthon maradók*, a helyükhöz ragaszkodók és a sehol otthon nem lévők is csak a néma szavazataikkal beszélnek, időnként – épp mostanában – nem kis nyugtalanságot keltve ezzel?

mágikus szemlélet

A beszéd és lét viszonya, a beszéd valóságteremtő és feltáró ereje olyan erőátvitelt tétel, melyet metaforikusnak nevezhetünk. Számos metaforából szeretnénk létre hívni Európát. (Valójában csak metaforánk van „a vén, öreg, beteg kontinens”-ről, „az egyetemes emberi történelem hajójának irányzéká”-ról, „az Eurázsia kontinens nyúlványá”-ról, „az értelmeadás kalandjá”-ról stb.) A metaforában testesül meg a nyelv mitikus-mágikus ereje. Beszéd- és létmódok korrelációjának elismerésével látszólag átadtuk magunkat a mágikus szemléletnek: amit gondolunk és mondunk, az van; úgy *van*, ahogy gondoljuk és mondjuk, s innen már csak egy ugrás, hogy van, *mert* mondjuk (vagy nincs, mert nem hozzuk szóba). Nem idegen a filozófiától sem (Nietzsche egyenesen erre alapozta az értékek átértékelésének programját), holott az egyetlen kísérlet a mágikus szemléletnek a megtörésére – a görögök szakítása a müthosszal és elköteleződése a logosz iránt – hívta létre és tartja életben.

4. Európa szellemi alkata – válságban lenni

Csakhogya történelem azt mutatja, ennek a filozófiai logosznak a túlzott erőltetése éppúgy mítoszt, s belőle fakadóan mágikus életet teremt, mint a mitikus metaforákhoz ragaszkodás. Az európai szellem magára találását, a Szellem valódi feltámadását sürgető Husserl[3] is egyszerre szeretné távol tartani a filozófiától az *irracionalitást* (jelentkezzen mitikus-mágikus világkép vagy vallási-művészi rajongás formájában), melyben a 20. század első felének nem egy filozófiája a válságból való kilábalás útját látta, és amely áthatotta a kor politikai ideológiáját – meg az eredetétől elszakadt, elkorcsosult *racionális*t, a kalkuláló, instrumentális racionalitást, a naturalizmust vagy objektivizmust, a természet matematizálásának sikerétől felbuzdult, pozitivistikus tudományos-technikai szemléletmód kizárólagos érvényesülését a világfeltárásban és a szellemtudományokban. A kettő egymásra találása vetett alapot a Husserl előadása idején már erősödő totalitárius diktatúráknak. Valahol és valamiképpen mítosz és ráció határán szeretné a szellemet tartani – ahogy Vajda Mihály lényeglátó és méltánytalanul kevésbé ismert Husserl-könyvének címe mondja.[4] Ami radikális történelemszemlélettel érhető csak el, azaz ha felismerjük, hogy a szellem értelemadó, formateremtő, láthatóvá tevő, léttéremtő erejének történeti kibontakozása, változó medialitása és objektivációi vannak.

Ennek a történeti kibontakozásnak a döntő pillanata volt, amikor a szellem az antik görög filozófiában önmaga megtapasztalásának legmagasabb fokára jutott (Scheler), [5]és a filozófiával egyidőben útjára indította az európai emberiségnek mint *logoszt akaróknak* a történelmét, mely az egyetemes emberiség történetébe íródik. Európa, megszületésének pillanatában és pillanatától az egyetemes emberiség számára irányadó, benne és általa a szellem jelöli ki önnön telosát. Ezért akarnak Husserl szerint más embercsoportok, a nem európai népek európaivá válni, míg mi, „ha jól értjük magunkat, soha nem fogunk pl. elindianosodni”. Ez a kétségkívül rasszi(al)ista olvasatra is lehetőséget adó, eurocentrikus történelemfilozófia ma az egyik legerősebb metaforánk, melynek újabb áttörésével a Szellem főnixként támadhatna fel az összeomlás romjaiból. A Szellem és Európa identitása *képződik* benne és általa, hiszen Európát tisztán szellemi alkatként (a szellem tiszta alakzataként) mutatja fel. Az európai(vá lett) emberiség „történelmi létezését észeszmékből és végtelen

feladatokból szabadon alakítva akar, és csak így tud élni”. Olyan metaforák (képek, ideák) szerint tehát, melyek az önmagát megragadni képes lélekrészből, az észből származnak, nem pedig a mágikus-mitikus (vallási-művészi) képzelet transzcendencia-vágyából. Végtelenségük miatt ugyanakkor kiemelkednek a naturalisztikus, objektivistikus esetlegességből, és túlmutatnak rajta, soha nem redukálódnak arra, ami éppen van. De nem a földön túli transzcendens világba vezetnek, hanem a véges lét végtelen horizontját nyitják meg, melyen az ész önkibontakozásának története játszódik. A végtelen észeszme célt ad, és a végtelenbe tol, de mihelyt tudatossá lesz, „azon nyomban akarati célként gyakorlativá válik, megteremtve kibontakozásának új, magasabb fokát, mely normák, normatív eszmék irányítása alatt áll”.

Ha az észben elgondolt tehát normát teremt, a cselekvéssel az eszme valósággá válik. A nem azonosság és az időbeli elhalasztódás azonban lényeges eleme a szerkezetnek, és a végtelen észeszmék által kijelölt végtelen feladat semmilyen teljesítménye nem hozza létre teljes valóságában azt, ami az eszmében elgondolt. A végtelen horizonton a végtelen célok cselekvésre ösztönöznek, normákként cselekvéseket írnak elő, de – annak ellenére vagy éppen azért – ezek az eszmék soha el nem érhetők.

Az európai kultúra és az európai emberiség ennek a „maga választotta” teleologikus mozgásnak a pályáján nem tud *nem*válságban lenni. Válság-kultúra és válság-emberiség, mely azért kerül időről időre válságba, mert már alapjában válságba hozta magát. Gondolkodásának és világban létezésének két alappillére: a szabadság tételezése és a végtelen eszmék normativitása által vezérelt cselekvés. Ezzel a szabadsággal veszi magára a terhet – vagy adja meg önnön létezésének súlyát –, hogy a végtelen, abszolút, és ezért elérhetetlen eszmék *fényében* folyvást elégtelennek érzi a létezés minden teljesítményét. Ez a szabadság ára. Ezért kell tudomásul vennünk vagy elszenvednünk, de egyenesen akarnunk ezt a válság-létezést.

Ebben a szakadatlan, célra tartó és célt nem érő törekvésben, a válságból válságba bukácsolásban lehet kudarcot, a gyengeség jelét látni. Talán ezért lépnek fel időről időre olyan cselekvésképzetek és céleszmék, melyek nem végtelen feladatot rónak az emberre, hanem beteljesedett állapotában jelenítik meg számára a világot, közel hozzák a történelem, az értelemkeresés emberi kalandjának végét. A Kiss Lajos András által szóba hozott történelemfilozófiák, legalábbis azok, amelyek nyugtalanságot keltenek bennünk, kivétel nélkül nem egyszerű értelmezései a történelemnek, hanem megfejtői, ismerni vélik a végcélját, a kiteljesedett állapotát.

5. A szóba hozás bátorsága

Nem az a valódi kérdés, hogy ki tudja drámaiban lefesteni a válságot, hanem hogy ki képes a drámában részt venni. Felismerni a válsághelyzeteket létrehívó eseményeket, **[6]** melyek kihívást intéznek a fennálló életkeretekkel, az uralkodó értékrenddel szemben, és ezek megvitatására és megváltoztatására, vagyis a politikum terének megnyitására és felelősségteljes döntésre ösztönöznek. Ma ennek a térnek a hiányában a döntés illúziójában (*felelőtlen*ségben) élünk.

Talán Crouch írja le a legtalálóbban és legátfogóbban a jelenkor kihívását:

a valódi hatalom

„A *felszínen* (azaz a *politika ontikus* szintjén) még úgy tűnik, hogy minden a demokratikus szabályoknak megfelelően működik (léteznek a politikai pártok és a politikai szféra egyéb intézményei, vannak úgymond szabad választások stb.), de a *mélyben* (a *politika ontologikus* rétegében) a valódi hatalom a multinacionális vállalatok menedzsmentjénél és a médiaguruknál van. Vagyis a posztdemokráciában lényegében predemokratikus állapotok kelnek életre, hiszen senki által nem kontrollálható hatalmak irányítják, már nem is csak az egyes nemzetállamokat, hanem az egész világot.”^[7]

Nem újkeletű a diagnózis. De Kiss Lajos András nyugtalansága abból fakad, hogy „paradigmaváltást” érzékel a válságirodalmon *belül*: a visszatérő jelenségekre ma másképpen kérdezzük és más válaszirányokat jelölünk ki. A válságirodalmi paradigmaváltással egyszerre értékátrendeződés zajlik az európai politikai és kulturális életben. A huszadik század második felét meghatározó liberális és baloldali gondolkodás- és beszédmód mellé a század végére felzárkózott a konzervatív jobboldali, majd az új évezred első évtizedének végére a nacionalizmusba, etnicizmusba, „rasszizmusba” és populizmusba hajló szélsőjobboldali gondolkodás-, beszéd- és cselekvésmódok szubkultúrája. Ezzel összhangban alakult át a politikai értéktábla, a hozzájuk tartozó politikai mozgalmakkal együtt. A 2010-es évektől világszinten zajlik ez a politikai-kulturális átrendeződés, amely a korábbi időszak baloldali, (neo)liberális ideológiáival és a hozzájuk kapcsolt progresszióval szemben, de a tőlük kölcsönzött diszkurzív eszközökkel ellenkultúraként és ellenpolitikaként értelmezi és teszi elfogadhatóvá magát. Sikertelennek ítéli, és nem a válság megoldásának, hanem a mai válság okának láttatja a korábban uralkodó ideológiák hegemoniáját, mely a történelem végének mint a liberális demokráciák világoralmának a bejelentésében ért csúcsára. Az újkonzervatív ideológia szerint ekkor nyílt tere az önmagában sem nem jogos, sem nem jogosulatlan, inkább lehetséges feltételezésnek, hogy az európai hagyomány értékeinek képviselőjére és érvényre juttatására létezik olyan út, amely nem baloldali-liberális, de progresszív, és önértelmezése szerint a szabadságjogokat, a demokratikus berendezkedést, a

társadalmi igazságosságot nem csorbítja, inkább kiteljesíti. Ha pedig mégsem – lépünk tovább a szélsőség irányában –, mindezt majd felülírja a történelem szükségszerű igazságának beteljesedése.

Amikor Kiss Lajos András úgy döntött, szakít a mágikus beállítódással, és szóba hozza, szóhoz engedi jutni bizonyos beszélők bizonyos beszédeit, vagy ami abból a megvitatható rendjébe illeszkedik, akkor eleget tesz az európai logosz követelményének, és az ész elé idézi ezeket az eszméket. Nem azért, hogy megcáfolja a mára elavultnak kikiáltott nézeteket, hanem mert tudja, az európai vállalkozás nem abban áll, hogy elfojtsa az irracionálisnak minősített folyamatokat, gondolatokat és cselekvéseket, hanem hogy semmit ne hagyjon elrejtőzni a logosz fénye előtt.

Ez magyarázza azt is, hogy egyáltalán paradigmákról és paradigmaváltásról beszélhetünk: ezzel elismerjük, hogy lehetséges több nézőpontból szemlélni helyzetünket. Szerzőnk nem a megszokott úton jár, amennyiben megszokottnak tartjuk (és ő több esszéjében sajnálja is, hogy ez így van), ha az elemző és gondolkodó értelmiségi elköteleződik valamilyen eszmerendszer, politikai ideológia és gyakran politikai párt mellett, vagy saját vágyképzetei bűvöletébe zárkozva ítélkezik és tanácsokat oszt. A jó szándék nem elvitatható, de a történeti tapasztalatokból eredő jogos félelmek nem gyengíthetik az önreflexió bátorságát. *Az elhatárolódás és elzárkózás eltökéltségét a párbeszéd bátorságával* akarja felváltani. Mert az értelmiségi körök "tartós és engesztelhetetlen szembenállás[a] (...) következményeképpen szinte teljesen hiányzik az objektivitásra törekvés (és az ehhez kapcsolódó elméleti reflexió) az ellentétes oldal szellemi-intellektuális teljesítményének megítélése kapcsán. [...] A valódi argumentációt leginkább a hitelrontás, a személyeskedés és az olcsó zsurnalizmus pótolja. [...] Az aprólékosabb elemző munkát mégsem lehet megspórolni, vagy legalábbis nem érdemes, mert hosszabb távon a struccpolitika kontraproduktív következményekkel jár."**[8]**

Mivel az eszmék valóságformáló erejűek, a társadalmi-történelmi körülmények viszont, amelyek alkalmat teremthetnek, hogy tényekké váljanak, áttekinthetetlenek és uralhatatlanok, a kritikus gondolkodás ott reflektálhat rájuk, ahol megszületnek. Ahol a gondolatok más gondolatokkal vethetők össze. A kritikus gondolkodásnak lehetőségekkel van dolga, melyek többé-kevésbé koherens életformák kereteit jelölik ki. Ezekről nem azt kell kérdeznünk, hogy történelmi igazságok-e vagy sem, hanem hogy *akarunk-e ezekben a formákban vagy ezekben a formákban akarunk-e élni*. Ez a törekvés vezette a döntéshez, hogy többek között a *Noomachia* szerzőjének, Alexander Duginnak, az új, okkultista szélsőjobb apostolának „bizarr és kétségtelenül veszélyes geopolitikai, kultúrfilozófiai és vallásfilozófia nézeteivel” foglalkozzon – kritikusan, de nem cáfolva, hanem a racionális megértés és megvitatás igényével. Más nézetekkel és történelmi tapasztalatainkkal ütköztetve teszi próbára, mennyire koherens, ellentmondásmentes, értékeinkkel összeegyeztethető, vagyis valóban lehetséges világot javasolnak.

“[A] szövegből kell kiderülnie, mely nézetek azok (még ha sok szempontból vitathatók is), amelyek belül maradnak a „józan ész és a racionális megvitathatóság határain”, illetve mely álláspontok állnak szemben az európai (keresztény) humanizmus és a felvilágosodás alapértékeivel.”**[9]**

az alkalom elérkezett

Az eddig uralkodó beszéddel kirekesztett vagy elfedett gondolatoknak, a rasszelméletre, birodalmi álmokra, szakrális geográfiára, akaratmetafizikára, primordiális tradícióra, nyers

erőre vagy éppen a szociáldarwinizmus alapeszméjére, a létért vívott küzdelem mindenek fölöttiségére támaszkodó írások említésével láthatóvá válik, hogy kultúránkból nem vettek ki a természeti erők. Ösztöneinkben, törekvéseinkben semmit sem változtunk, s hogy szublimálni igyekszünk, és hol a beszéd korlátozásával, hol tényleges politikai tettekkel szerettük volna kiküszöbölni, nem jelent valódi változást az emberi természetben. Mintha csak az alkalom hiányzott volna, hogy felszínre törjenek, és ez az alkalom elérkezett: a demokrácia-deficit, a jólét javaiban osztozkodás motiválta migráció, a véges erőforrások fölötti ellenőrzésért vívott küzdelem újra fellángoltak, megmutatva, hogy a szellemi szublimáció csak ideig-óráig képes uralkodni a természeti erőkön.

A jelenkor egyre divatosabb „ideológusai” jól szemléltetik, hogy az európai demokráciák autoimmunitásuk miatt kerülnek szorult helyzetbe. A nyugati civilizáció *comme il faut* viselkedésformái, a racionális beszédmód, a felforgató eszmék eliminálásáért folytatott elméleti és kritikai tevékenység, a törekvés, hogy eszmetörténeti tények közé számúzzunk kultúránk alapjaiban feszülő erőkre épülő ideológiákat, gyakran kudarcot vallanak. Ezek kibeszélése talán nagyobb védettséget biztosít, mintha nem veszünk róluk tudomást, és csak akkor szembesülünk velük, amikor már politikai mozgalmak hajtóerejévé válnak.

Ahogy ez manapság történik.

A szóba hozás bátorságához, a komfortzónából kilépéshez ad biztosságot, hogy két kritériumból nem engedünk: az egyik a racionális megvitathatóság, a másik egy élhetőbb élet lehetősége. A szerzővel együtt ragaszkodunk az európai alapálláshoz,

hogy ezeknek nem szabad szétválni: az ész ítélőszéke előtt csak az élhetőbb élet lehetőségét felvázoló racionális gondolatok állhatnak meg. A vitatérbe idézett gondolatokat, a történelmi szükségszerűség (szakrális, metafizikai) álruhája mögé bújtatott életforma-javaslatokat és megváltás-ígéreteket illetően oszthatjuk Kiss Lajos András teoretikus-kritikusi hitvallását:

“Ami engem illet, minden hibájával és erőtlenségével együtt magaménak vallom az utóbbi két és félezer év európai kultúrájának értékeit (a szabadságot, a keresztényi szeretetet, a humanizmust, az igazságosságot, a szolidaritást), mindazt, amit a primordiális tradíció hívei a rontott sudra-tudat szellemiségéhez sorolnak. Éppen ezért, amivel kecsegtetnek, nem vonz, ilyen áron még az apokalipszist sem szeretném túlélni.”**[10]**

[1]Kiss Lajos András: *Nagy tér vagy nagy gondolat...* 26.

[2]Peter Sloterdijk hívja fel a figyelmet arra, miként tanúskodik a Kant által is használt Mündigkeit szó a nagykorúság és a megszólalás közötti lényegi kapcsolatról. Lásd uő: 'Epochen der Beseelung'. In: *Nach Gott*. Suhrkamp, 2017. 229–258.

[3]Edmund Husserl: 'Az európai emberiség válsága és a filozófia'. In: uő. *Válogatott tanulmányai*. Ford.: Baránszky Jób László. Gondolat Kiadó Budapest, 1972.

[4]Vajda Mihály: *Mitosz és ráció határán*. Gondolat, Budapest, 1969.

[5]Max Scheler: *Az ember helye a kozmoszban*. Fordította Csátár Péter. Osiris, Budapest, 1995.

[6]Jellemzően „nagy” eseményekről van szó: háborúk, népmozgások, civilizációk összecsapásai, melyek polgárháború formájában is jelentkezhetnek, status quo-állapotok megrendülése, egyensúlyi állapotok felbomlása. A legújabb kori történelmünkben az első világháború, az instabilitást eredményező békeszerződések, a második világháború, a dekolonizációs mozgalmak, a nagyhatalmi világrend kiépülésével elérkező hidegháború, majd ennek összeomlásával az új szövetségi rendszerek és integrációs formák kiépülése, köztük is mindenekelett az európai integráció lehetősége és kényszere motiválták a válságirodalmat. A jelenkori válságirodalomban az állandó téma: az európai identitás nagy dilemmái mellé a permanens válság újabb alakzataiként felzárkózik az európai integráció mikéntjének kérdése, a nemzetközi terrorizmusra hivatkozva állandósult, globális szükségállapot és az újabb nagymértékű népmozgás jelenségei.

[7]Idézi: Kiss Lajos András: *Nagy tér vagy nagy gondolat...* 9.

[8]Kiss Lajos András: *Nagy tér vagy nagy gondolat...* 202.

[9]Kiss Lajos András: *Nagy tér vagy nagy gondolat...*208.

[10]Kiss Lajos András: *Nagy tér vagy nagy gondolat...*215–216.

kép | Enrico Baj festményei

Kiss Lajos András

ERŐSZAK ÉS SZKEPSZIS

GONDOLATOK RENÉ GIRARD ÉS KÁLLAY GÉZA HAMLET-
INTERPRETÁCIÓIRÓL

2018-07-15 | ESSZÉ

Minden nagy művésznek van mágikus/mimetikus képessége, amellyel irányítani tudja közönsége képzelőerejét, írja René Girard.**[1]** A francia filozófus és vallástörténész szerint Shakespeare drámái kiválóan bizonyítják ezt: egy egészen apró változás, „elmozdulás” (ami lehet verbális megnyilatkozás, mimika, gesztus stb.) elegendő, hogy a felháborodás szimpátiába, illetőleg a tragédia komédiába forduljon – vagy fordítva. **[2]** Ez a „misztikus erő” néhány pillanat alatt képes a hősből árulót, s az árulóból hőst teremteni, vagyis az igazi költő boszorkányos képességével tetszése szerint játszik a közönség érzelmeivel és intellektusával. „De ha a nézők nem fogadják el a számukra felkínált áldozatot, bármikor könnyedén szembefordulhatnak vele, és valamilyen helyettesítő áldozatot választanak, vagy akár magát a színházat teszik meg bűnbaknak.”**[3]** Így a színpadi szerző folyamatos hazardírozásra kényszerül: nemcsak a fejében megjelenő intenciók, illetve szándékok sikeres nyelvi kifejezése között szükségképpen feltáruló szakadék rémével kell folyvást szembesülnie, hanem a közönség – előre kalkulálhatatlan – reakciójával is. Bizonyos értelemben a költő a tömeg kiszolgáltatottja, írja Girard, és színpadi sikerei vagy kudarcai sokszor kevésbé függenek a mű „belső értékeitől”, mint a közönség előreláthatatlan reakciójától. Ezek hasonlítanak az áldozati jelenségekre – ez az egész „színházi rituálé” alapja. „Ha egy néző éppen a legrosszabb pillanatban tüsszenti el magát, vége mindennek.”**[4]**

Csak hogy a művész mimetikus érzékenysége önmagában nem elegendő, hogy fel tudja mutatni az emberi kapcsolatok rejtett mélységeiben szunnyadó energiákat. A *mimetizmus* jelenségében az interaktív kapcsolatok kitüntetett formáját, az emberi viselkedés alapvető meghatározottságát kell látnunk, és a nagy művészek és a nagy művek „csak” hasznosítják ezt a mindenütt megjelenő kulturális jelenséget.

az utánzás vágya

Girard szerint az *utánzás vágyát* (esetleg belső kényszerét) tekinthetjük általános kategóriának, amely összeköti az állatvilág magasabb rendű fajainak viselkedését és az ember által teremtett kulturális világ működését.**[5]** A mimetizmus eredetének és működésnek kutatása már a 19. század végétől meglehetősen népszerű téma a folyamatosan önálló sodó társadalomtudományok körében (például szociológia, kulturális antropológia), de az

imitáció kérdése nem hagyta hidegen az emberi és az állati viselkedést természettudományos eszközökkel vizsgáló (pszichológia, etológia) tudósokat sem. Girard tehát viszonylag gazdag és sokrétű tudományos teljesítményre támaszkodhatott. Nagy hatást gyakorolt rá Konrad Lorenz etológiai munkássága, kiváltképpen az agresszióról szóló könyve, illetve a mára szinte teljesen elfelejtett francia szociológus, Gabriel Tarde *Az utánzás törvényei* című munkája.

Egy egyszerű modell segítségével szemléltetve, az utánzást olyan kétszereplős játékként képzelhetjük el, amelyben **A** viselkedését és cselekedeteit **B** elkezd utánozni. Ebben a sematikus értelmezésben az imitáció gyakorlata primitív

kibernetikai folyamatként jelenik meg, amelyben a visszacsatolás (vagy visszacsatolások, amennyiben **A**-t nemcsak **B**, de **C**, **D**, **E**... is utánozza) egy önmagát mindig ugyanazon a szinten ismétlő körként áll elő. Az állatvilágban – beleértve az emberszabású majmok között megjelenő utánzási formákat is – alapvetően az iménti modell keretei között zajlanak a folyamatok. Az emberi társadalomban az utánzás már egy *emergens* szint megjelenéséhez kapcsolódik, amely két jegyben is eltér az állati utánzástól. Az egyik a nyelv és a szimbolikus gondolkodás, a másik a vágy tárgyának megváltozott státusza. Az emberi utánzás lényege, hogy benne a vágyott tárgy (innenről **O**) nem elsősorban önmagában és önmagáért értékes, hanem mert – Herbert Mead fogalmával élve – valamilyen közvetítő szerepet betöltő *szignifikáns másik* számára értékes. A vágykatalógusban megjelenő javak világát – legalábbis elvben – csaknem a végtelenségig tágíthatjuk, ugyanakkor az emberi kultúra története arról tanúskodik, hogy a „való világban” mégiscsak kikristályosodik néhány olyan releváns érték, amelyek iránt nem szűnik meg a vágyakozás. Ezek közé tartozik a szerelem, a hatalom, a barátság és olykor a gazdagság.

Ebben a differenciált értelmezésben a mimézis *háromelemű struktúrává* alakul: a vágyakozó és a vágyott tárgy közé ékelődik az a személy, aki értéktelítette teszi a vágyott tárgyat, amely innenről a profán világból átkerül a valorizált javak világába.

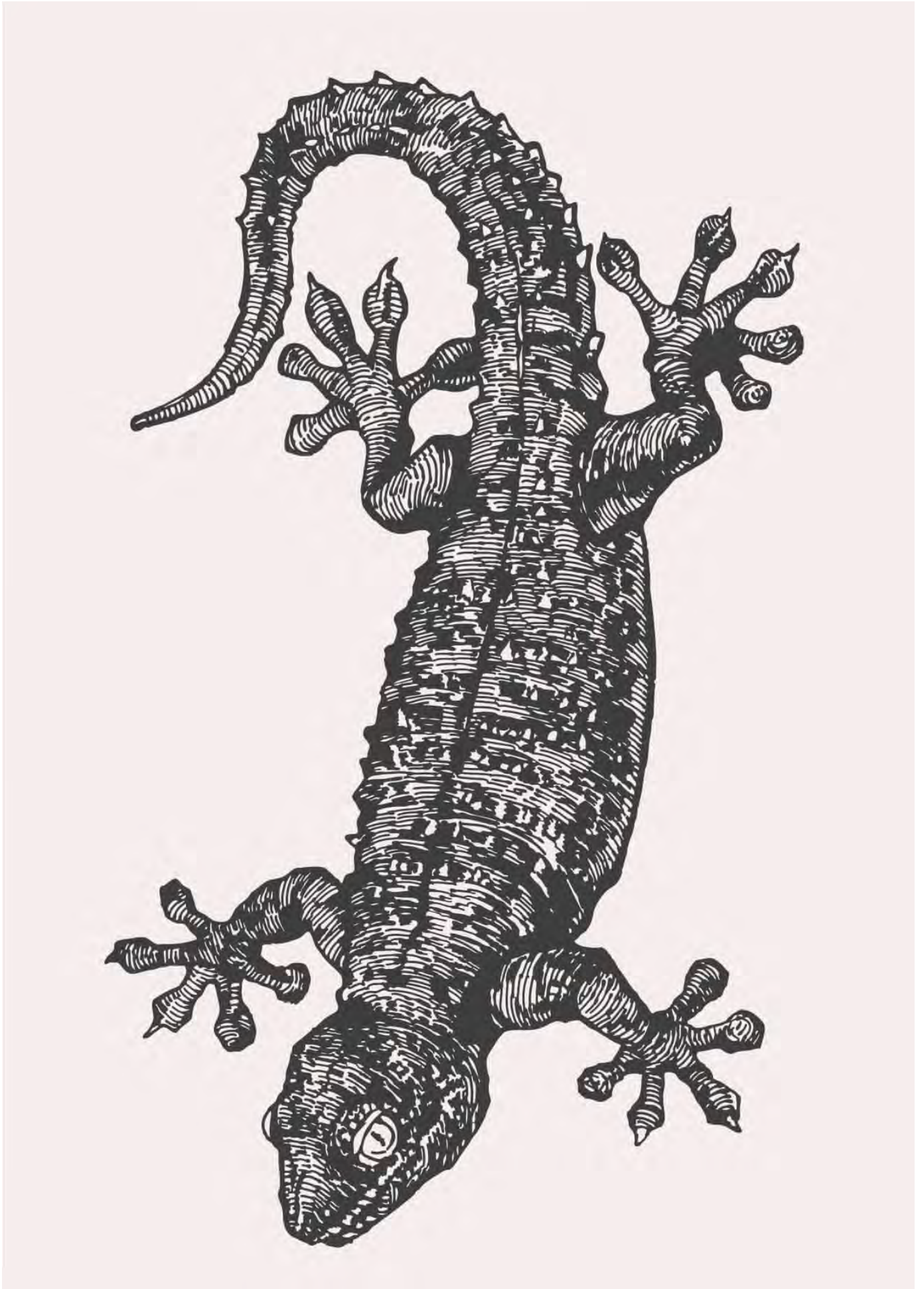
[6] Girard a sznobizmus példájával teszi szemléletessé a folyamatot: „A hármas struktúra működése legalább annyira érzékelhető a mondén sznobizmusban, mint a szerelemfélében. A sznob maga is egyfajta imitátor. Szolgáian utánozza azt a lényt, akitől irigyli a születési előjogot, a szerencsét vagy éppen a *sikket*. (...) A sznob nem meri vállalni saját értékítéletét, éppen ezért vágyik a mások által vágyott dolgokra. Ezért rabja a divatnak.”**[7]**

háromszög formájú mátrix

A nagy regényekben, mint Cervantes *Don Quijote*-ja, Stendhal *Vörös és feketéje* vagy Dosztojevszkij *A Karamazov testvérekje* a mimetikus vágy helye nem a főhősben található – mindig egy közvetítő (mediátor) hívja életre, így az utánzási vágy egyfajta háromszög formájú mátrixban modellezhető. Stéphane Vinolo megerősíti, hogy „Girard számára az ember sohasem pusztán vágyik valamire, vágya 'már mindig itt

van', olyan harmadik személyben, aki eleve rendelkezik a tárggyal, melyre vágyom, azaz egy harmadik által vágyott tárgyról van szó.”**[8]** A harmadik a romantikus regények hőseit jelenti, akik persze nem tárgyakra, hanem más személyekre vágnak, tehát az objektum **[O]**, azaz a szerelmi vágyakozás tárgya maga is személy. A regényekben ez a harmadik személy leginkább a „külső közvetítő”, például a *Don Quijotéban* szereplő lovag-archetípus, azaz Adamís de Gaula, akinek vágya nem akadályozza Don Quijotét, hogy elérje a maga által óhajtott tárgyat. Vagy a *Vörös és feketében* Napóleon is hasonló funkciót tölt be, aki ugyanakkor nagyon távol van Julien Soreltől ahhoz, hogy valaha is konkurensé legyen céljai elérésében.**[9]**

Más a helyzet a „belső mediátorok”-kal. Mert amíg a külső közvetítés esetében a cselekvő szubjektum sohasem lép „fizikai” kapcsolatba modelljével, ezért konfliktus sem keletkezhet közöttük, a belső közvetítés jóval összetettebb helyzet. Ekkor a *Másik* mindig rivális funkciójában jelenik meg. A regényirodalomban bőven találhatunk példát a belső közvetítésre (például Flaubert *Madame Bovary* című regényében, ahol a párizsi előkelő társaság belső mediátorként működik),**[10]** de a belső közvetítő kapcsán mégis inkább a mindennapi életben állandóan újjászülető konkurenciaküzdelem hangsúlyos.

Az erőszak és a bűnbak genezise egyértelműen a belső mediációból születik. De amíg a *bűnbakképzés* mechanizmusa általában olyan mimetikus válságokhoz kapcsolódik, mint a háborúk, árvizek, szárazságok és egyéb természeti katasztrófák, a *vérbosszú* mechanizmusa inkább az egyéni sérelmekhez, illetve a vélt vagy valós sérelmek megtorlásához kötődik.

Shakespeare korai darabjaiban is tetten érhető, hogy a szerző szinte megittasul saját különös képességétől és hatalmától, a mágikus erőtől, hogy irányíthatja a befogadói reakciókat.**[11]**

A *Hamlet* bosszú-tragédia, amely Shakespeare korában megkerülhetetlen műfajnak számított, mint manapság a tömegigényt kielégítő, „lebutított” tévésorozatok. A drámaírói teljesítmények különbségét a dramaturgiai tudás határozta meg, hogy ki mennyire lassította vagy késleltette a bosszúállás folyamatát anélkül, hogy megfosztotta volna a közönséget a vérbosszú látványából fakadó „esztétikai élmény”, azaz a *katarzisz* lehetőségétől. Girard szerint Shakespeare a *Hamletben* tökélyre fejlesztette a *megbosszulni/nem megbosszulni?* dilemmában rejlő, meglehetősen bizarr „kettős játékot”, s már csak ezért is olyan nehéz megérteni a darabot. „Ahhoz, hogy az ember meggyőződéssel álljon bosszút, hinni kell a bosszú megalapozottságában, az áldozat ártatlanságában, akiért a bosszú történik. A jövődöbéli bosszúálló csak erre az előzetes feltevésre támaszkodva erősödhet meg hitében, hogy jövődöbéli áldozata bűnös. De ha az első áldozat maga is gyilkos, a bosszúálló kockáztatja, hogy tetteivel a bosszúállások ördögi körét indítja be (...) És pontosan ez történik a *Hamletben*”.**[12]** Shakespeare már a dráma elején értésünkre adja, hogy az idősebb Hamlet, a meggyilkolt király, maga is gyilkos, és ezt az információt bizonyosan nem „minden hátsó szándék nélkül” közli a nézővel, illetve az olvasóval.**[13]** Horatio hozza tudomásunkra: „Én megmondhatom; / Legalább ez a hír. Az elhúnyt királyt, / Kinek képmása feltűnt az elébb, / Tudjátok, a norvégi Fortinbras, / Izgatva büszke verseny viszketegtől, / Párbajra készte: ám hős Hamletünk / (...) Megölte Fortinbrast” (I. 1.)**[14]**

Nos, állítja Girard, Shakespeare nyilván tudatni óhajtotta a nézővel, hogy bármilyen undok tettet hajtott végre Claudius az idősebb Hamlet meggyilkolásával, az új királynak személy szerint bármennyire is csekély oka lehetett arra, hogy „megbosszulja” Fortinbras halálát, az mégsem kétséges, hogy Claudius orgyilkossága maga is csak egy „szem” a bosszúállások láncolatában, és tette „tökéletesen identikus a megelőző véres cselekedetekkel”.

arcátlan ferdítés

Nem vitás, a *Hamlet*nek ez az eredeti interpretációja egy sor vitatható előfeltevésre épül. S nemrégiben akadt is olyan teoretikus, aki határozottan visszautasította. René Pommier *A Girard-féle lét vagy nem lét. Shakespeare René Girard magyarázatában* című könyvében egyenesen „arcátlan ferdítéssel” vádolja Girard-t.**[15]** Először is, érvel Pommier, Horatio közléséből világosan kiderül, hogy az öreg Hamlet és Fortinbras között szabályos párbaj zajlott le, s bár az idősebb Hamlet valóban emberölést követett el, de tettet semmiképpen sem lehet gyilkosságnak, kiváltképpen *orgyilkosságnak* tekintetni. Hiszen Fortinbras kezdeményezte a tragikus végkifejletbe torkolló párbajt, s ezt a tettet hiba lenne Claudius gyáva orgyilkosságához hasonlítani, aki álmában ölte meg az idősebb Hamletet. Horatio bejelentése mindezt teljesen egyértelművé teszi. Ezért „Claudius az, aki valóban gyilkos, sőt, nem is egyszerűen gyilkos, hanem orgyilkos, az orgyilkosok leggyávább és legundokabb fajtája, aki álmában öli meg áldozatát. Ráadásul ez a gyilkosság testvérgyilkosság is, amit még felháborítóbbá tesz, hogy Claudius a trón megkaparintásáért és halott testvére feleségéért ölt. Hogyan merészeli Girard ennek a két, össze nem tartozó esetnek az amalgámját produkálni? Az embernek szinte borsószik a háta a gondolattól, hogy Girard esküdtszéki elnökként mekkora karriert futhatott volna be a bíróságon.”**[16]** Ha eltekintünk Pommier eszmefuttatásának utolsó mondatától, amely simpa gonoszkodás, valóban találhatunk megfontolandót a kritikában. Bár néhány mondattal később maga Pommier is elismeri, hogy Girard addig azért nem megy el, hogy Fortinbras halálát vérbosszúnak nevezze, de mégiscsak egy „szemnek tekinti a bosszúállások láncolatában”.

Pommier mindezt azzal egészíti ki, hogy Claudius, a végül térdre rogyó, magára maradt király ezt mondja monológjában: „Ó, rút az én bűnöm, s az égre bűzlik! / Az eredendő átok ül azon: / Vérgyilkolás! -Könyörögni nem tudok” (III. 3.)**[17]** Claudius kétségkívül gyötri lelkifurdalás, csak hogy nem a Girard által feltételezett vérbosszú-láncolatban játszott szerepe miatt – a király a testvérgyilkos ősbűn „áldozatának” tekinti magát, s ezzel szinte fel is menti aljas tettét, mondván: ilyen a világ, a földi létben, sajnos ez az igazság, bűn nélkül nem lehet sikeres az ember: „A vétek elmúlt. / Ó, de mily könyörgés / Szolgál javamra, helyzetem szerint?”**[18]** Önmagának adott

válaszában Claudius nem ejt egy szót sem arról, hogy Fortinbras halálának köze lenne az általa elkövetett orgyilkossághoz; aljas tettéért csak a mértéket nem ismerő egoizmusa nevében kér megbocsátást: „Bocsásd meg undok gyilkosságomat! -/ Az nem lehet; hisz most is birtokomban / Mindaz, miért a vétket elkövettem: / Koronám, saját dicsvágyam, s királyném. / Nyerhet malasztot, ki bűnhöz tapad?”[19]

sehova sem vezető hagyomány

Csakhogy Girard, legalábbis így gondolom, megalapozottan állítja, hogy Hamlet elsődleges dilemmáját nem a Claudius által elkövetett orgyilkosság körülményeinek pontos

feltárhatósága okozza, nem a történetek egzakt rekonstruálásának lehetőségessége/lehetetlensége aggasztja. Az sem zavarja, vajon képes lesz-e „valóságúen” feltárni Claudius tettének belső motívumait, hanem egy ennél jóval „emelkedettebb feladat”: mit kezdjen a tradíció által diktált, a *vérbosszú-láncolat megszakíthatatlanságát tételező imperatívusszal*? Maga is álljon be a sorba, vagy szakítson ezzel a sehova sem vezető hagyománnyal? A sokat emlegetett hamleti dilemma, hogy a „kizökkent idő” korszakában mit érdemes, illetve mit nem érdemes megőrizni a hagyományból, már az első felvonásban megjelenik. Horatio kérdésére, hogy a dözsölést dán szokásnak kell-e tekinteni, Hamlet azt válaszolja: „Ez ám bizony: De szerintem -ámbár én honos vagyok / S belészülettem -oly szokás, melyet / Megtörni tisztessé, mint megtartani.” (I. 4.)[20]

Girard-nak valószínűleg abban is igaza van, hogy Shakespeare rendkívül szellemesen használja fel a mitikus hagyományban rejlő „elbizonytalanító lehetőségeket”. A testvérgyilkosságok és rivalizálások, főképpen az ikerpárokat illetően, kitüntetett szerepet kapnak a mítoszokban és a szakrális szövegekben is (például Jákob és Izsák, Romulus és Remus, Fasolt és Fafner stb.), de olykor megjelennek a komédiákban is. Plautus *Az ikrek* című darabját hozza fel példának. Az ikrekre jellemző, olykor a megkülönböztethetetlenéig fokozódó hasonlóság, forrása a tragédiának és a komédiának is.

A *Hamlet* harmadik felvonásában Hamlet – kezében tartva apja és nagybátya képét, vagy az azokat ábrázoló medálokat (?) – megpróbálja anyjának elmagyarázni halott apja és nagybátyja személyiségének „vizuálisan is tetten érhető” különbségeit. Szerintem Girard helyesen érzékeli, hogy némileg komédiába fordul a hamletti dikció, hiszen valószínűleg maga sem hiszi komolyan, hogy tökéletes jellemrajzot alakíthat ki a megszólalásig hasonló portrékra támaszkodva. „Tekints e képre, s e másokra itt, / Két férfi-testvér hű ábráira. / Nézd, mennyi fönség ül e homlokon: / Hypérion fürtök; homlok Jupiter / Sajátja; szem Mársé, mely fenyeget / S parancsol egyben; állás Mercuré, / Most száll le, egy égcsókoló tetőre; / Oly összetétel és idom, valóban, / Hogy minden isten, úgy látszik, pecsétet / Nyomott reája, biztosítani / Egy *férfit* a világnak. Ez vala / Férjed; tekints már a következőt. / Im férjed ez”. (III. 4.)**[21]**

Girard értelmezésében a dán királyfi még nem eléggé elszánt, hogy rávesse magát atyja gyilkosára: szövetségest keres, aki megerősítheti a bosszúállás kivitelezésének szükségességében. Szeretné elérni, hogy Gertrud látványosan szakítson Claudiuszal – ez megkönnyítené számára a végső döntést. De a jelenetben elhangzottakat csak félig-meddig lehet komolyan venni, hiszen a tendenciózus portréleírások önmagukat leplezik le. „Az egész jelenet alapigazsága azt mondja: úgyszólván lehetetlen

megkülönböztetni egymástól az ellenséges testvéreket. S ez a dilemma felbukkan Shakespeare drámájában és John Fletcher a *Két nemes rokon* című darabjában is.”[22]

Pommier nem fogadja el Girard értelmezését. Szerinte Hamlet őszintén hisz abban, amit az apja és Claudius összehasonlítása kapcsán mond. Érvként az első felvonás második színeben elhangzó hamleti kijelentést említi, azaz „S egy oly király, kihez e mostani: Hyperion mellett szatír” (I. 2.)[23] Tény, Hamlet ekkor még nem tudja, hogy atyját Claudius ölte meg, hiszen a Szellem csak később jelenik meg neki. Viszont nagyon is tisztában van azzal, hogy az anyja röviddel atyja halála után férjhez ment annak testvéréhez, ami (nyilván bekalkulálva a gyerek szubjektív elfogultságából fakadó torzításokat) igenis okot szolgáltatott neki a halott atyja és Claudius közötti aszimmetriák hangsúlyozására. Claudiusnak nem kellett gyilkosnak lennie ahhoz, hogy Hamlet szemszögéből rászolgáljon a *szatír* jelzőre. „Hamlet nem állítja, hogy anyja örülten szerelmes Claudiusba. Csak azt mondja, még ha így is van, ez sem akadályozhatná meg a két férj közötti különbség felmutatását. Ha az anyja nem érzel semmit ebből a különbségből, akkor számára valószínűleg nem is létezik ez a különbség. És teljesen nyilvánvaló, hogy ez a különbség ekkor már Hamlet számára sem létezik. Ezt a hipotézist erősíti, hogy Gertrud teljes csendben hallgatja Hamlet kirohanását. Nem mond semmit, mert tényleges álláspontja ugyanaz, amire a fia igyekszik rávenni: (...) Ha ilyen rövid időintervallumon belül képes volt felesége lenni a két testvérnek, akkor ennek csakis a fivérek rendkívüli hasonlósága lehetett az oka (...)”[24]

a bosszú szellemisége

Ez az *ontológiai és ismeretelméleti bizonytalanság* (és sok más ehhez hasonló kétértelműség a darabban) erkölcsi és *cselekvéseméleti bizonytalanságba* csap át:

lehetséges-e még igazolni a vérbosszút? Girard jól tudja, hogy ennek a generális elbizonytalanodásnak történelmi okai vannak. A reneszánsz filozófiája rákényszerítette a kor emberét a Biblia, kiváltképpen az Evangéliumok újraolvasására. A középkor arisztokratikus értékrendje, amely a „nemesi becsület védelme érdekében” – bizonyos korlátok közzé szorítva – természetesnek tekintette a

vérbosszút, ha teljesen nem is tűnt el a közgondolkodásból, kiváltságos pozíciója erősen megkérdőjeleződött. Girard határozattan állítja, hogy Hamlet nem volt gyáva. Közvetlenül sohasem kérdőjelezi meg a bosszú szellemiségét. Mégis, a főhős gyakori hallgatása és csetlő-botló bizonytalanságai felettébb árulkodóak. Shakespeare maga is respektálta a műfaji konvenciókat. „A bosszú tragédiájában az ékesszólást teljes egészében a bosszú szolgálatába kellett állítani; a főhősnek a bosszú iránti utálatát, miként a drámaírónak a műfaji/esztétikai kötöttséggel szembeni ellenszenvét, amelyet persze számon kértek rajta, csak félig kimondottan, alig megformált érzelmeként lehetett kinyilvánítani.”**[25]** Ha tehát a *Hamlet*ben nem nyílt és proklamált formában jelenik is meg a vérbosszú elítélése, de a bizonytalanság már ott vibrál a modern ember pszichéjében: ha végérvényesen még a későbbi korok „kultúrembere” sem tud tőle megszabadulni, legalább arra képes, hogy tudatalattijába szorítsa a bosszúvágyat, és valamilyen „szelídebb” szimbolikus helyettesítési formákat fog kieszelni.**[26]**

Pommier szerint „nem tudunk arról, hogy valaha is lett volna olvasója vagy nézője a *Hamlet*nek, aki Girard-hoz hasonló következtésekre jutott”, én kénytelen vagyok cáfolni állítását. Nemrégiben kezembe került Pavel Florenszkij fiatalkori Hamlet-esszéje, amely 1905-ben jelent meg a szimbolisták *Veszi* (Mérleg) című folyóiratában. Az esszé olvasása közben egyre nyilvánvalóbbá vált számomra, hogy Florenszkij sok szempontból hasonlóan látja Hamlet személyiségét és a dán királyfi előtt feltáruló cselevési lehetőségeket, mint René Girard. A kritikusok többsége evidenciának tekinti, írja Florenszkij, hogy Hamlet cselekvésképtelen, akarategyenge személyiség. De egy sor

olyan elem is megjelenik a műben, amely árnyalja ezt a sommás kijelentést. „Tekintet nélkül a külső és a belső akadályokra, Hamlet makacsul ‘úszik az árral szemben’, és folyton kitűzött feladatáról, azaz a bosszúról töpreng. Azokban a pillanatokban, amikor egymást kergető gondolatai éppen nem paralizálják egymást, energikusan cselekszik, egyként mutat rátermettséget és ravaszságot, illetve leleményességet és bátorságot. Elsőként ugrik fel a kalózhajó fedélzetére; leszúrja Poloniust; élete kockáztatásával cseréli ki a halálos ítéletet tartalmazó levelet, és küldi el azt hóhérainak; szinte szétmarcangolja anyja és Ophelia szívét; kétszer is megküzd Laertes-szel stb.”[27]

örültnek tetteti magát

A világhelyzet megváltozott: a régi, „pogány és naiv igazságot” megölte a milliónyi büntett, mint az egykor érvényesnek tekintett régi rend bátor képviselőjét is. S ki ne tudná ezt jobban,

mint éppen Fortinbras, az öreg Hamlet hiteles örököse, továbbá azt, hogy a régi világ végképp elmerülni látszik. De azok is tévednek, mondja Florenszkij, akik Hamlet viselkedését csak *pszichopatologikus* jelenségként értelmezik.[28] Többre megyünk, ha a vallási tapasztalat, azaz a hit személyes átélésének aspektusát is bekapcsoljuk a vizsgálatba. Florenszkij ezen a ponton utalást tesz az első dán historiográfus, Saxo Grammatikus *Ős-Hamletjére*, amelyben Feng (Shakespeare *Hamletjében* Claudius) megöli testvérét, Horwendilt, és feleségül veszi annak nejét. Az elhunyt Amleth (Hamlet) fia, hogy megmentse életét és megbosszulja apja halálát, örültnek tetteti magát, és ez az állapot alkalmat ad, hogy teljes valóságában jelenjen meg barbár természete. Miközben a külvilág számára bolondnak tetteti magát, gondolataiban Amleth továbbra is rideg, racionalista lény marad, aki egy pillanatra sem hagy fel a bosszúállás legrafináltabb formáinak kieszelésével. Miután leszúrta a függöny mögött hallgatkozó udvaroncot, „(...) darabokra szabdálja és megnyúzza a holttestet, megfőzi és a disznók elé veti.”[29] Majd Amleth rágyújtja Fengre a palotáját (miközben az tele van vendégekkel), s végül leszúrja a királyt. Ezt a rémtörténetet színezte tovább a francia François de Belleforest a *Histoires tragiques* című terjengős munkájában. Ez a mű a Jakab-korban Angliában is meglehetősen ismertnek számított, s valószínűleg Shakespeare ebből merítette a *Hamlet* ötletét. Csakhogy, miközben Amleth véghez

viszi ezeket a válogatott gonoszságokat, egy pillanatig sem gondolkozik, hogy tetteinek milyen morális következményei lehetnek. Shakespeare Montaigne és Giordano Bruno párbeszédeinek szellemiségét is beépíti a maga *Hamletjébe*. „Shakespeare lényegében változatlanul hagyta a történet külső körülményeit, amelyek között Amleth találta magát. Vagyis megőrizte a pogány világ követelte viselkedési normákat a főhőstől, de megnemesítette Amleth személyiségét, modernizálta és átalakította. Az alapvető kötelezettség – a bosszú – ugyan továbbra is érvényben maradt, ahogyan Shakespeare megőrizte a főszereplők interperszonális kapcsolatrendszerét is. De a keresztény tudat alapelemei beépültek Shakespeare főhősének személyiségébe, lehetetlenné tették számára, hogy elődjéhez hasonlóan cselekedjék.”**[30]** Éppen ezért Hamlet *nem tudta teljesíteni* a kötelességét, és egyúttal *nem tudta nem teljesíteni* a kötelességét. Olyan dilemmával kellett szembesülnie, amely azóta is súlyos teherként nyomja minden keresztény ember vállát.**[31]**

*

Kállay Géza a 2006-ban megjelent *A nyelv határai* és a 2018-as *Mondhatunk-e többet?* posztumusz kötetében is önálló tanulmányokat szentelt Shakespeare *Hamletjének*. Ezek a munkák Kállay elmélyült irodalomelméleti és filozófiai műveltségéről, a szerző bátor és eredeti interpretációs tehetségéről tanúskodnak. Az olvasó pedig meglehetősen zavarban érzi magát, hiszen „Shakespeare-ügyben”-hogyan stílszerű legyek -a legjobb esetben is csak a „laikus érdeklődő” szerepét játszhatja el.

Kállay, hasonlóan René Girard megközelítéséhez, maga is a vérbosszú kérdését állítja elemzése centrumába. Jól tudjuk, a Szellem bosszúra biztatja Hamletet. „Bosszúld meg rút, erőszakos halálát.” (I. 5.)**[32]** A dráma későbbi részeiben a hideg fejjel végig vitt bosszúra sarkall. A „*Lenni vagy nem lenni*” és „*Cogito ergo sum*”: *gondolat és lét a Hamletben és Descartes Elmélkedéseiben* című tanulmányában Kállay Descartes racionális kételkedését és Hamlet (látszólag) irracionális, szinte az őrültséggel határos vívódásait ugyanabban a konceptuális keretben értelmezi. Csakhogy rögvest adódik a kérdés: hogyan lehet a tiszta racionalizmust és a teljes irracionalizmust közös nevezőre hozni. Kállay arról győz meg, hogy itt nagyon is összetartozó jelenségekről van szó. „Térjünk vissza Hamlet 'furcsa álcá'-jára, azaz az őrültség következetesen tudatos, elszánt tettetésére. Ez az alapállás legalább annyira 'stratégikus'-nak és módszeresnek bizonyul, mint Descartes szisztematikus és egyetemes kételye. Descartes kételyének megalapozásában pedig az őrültség – a talán még híresebb álom-argumentum mellett – fontos érvként jelenik meg.”**[33]** S valóban, Descartes az *Elmélkedésekben* szinte őrültnek tekinti magát, mert a látszólag legevidensebb tapasztalatait sem képes megfelelően megalapozni. Ugyanakkor, folytatja Kállay a

gondolatmenetet, „(...) mintha Hamlet számára éppen a *kétely*, a *dubito* lenne az első lépés az őrültség színlelésének szükségessége felé.”**[34]** Vagyis a tiszta racionalitás és az őrültség voltaképpen egymás testvérei, mint az öreg Hamlet és Claudius. De ha ez így van, bármi lehetséges, életünket a teljes esetlegesség (kontingencia) világában kell irányítanunk. Ezért is mondhatja Hamlet: „A látott szellem ördög is lehet.” (II. 2.)

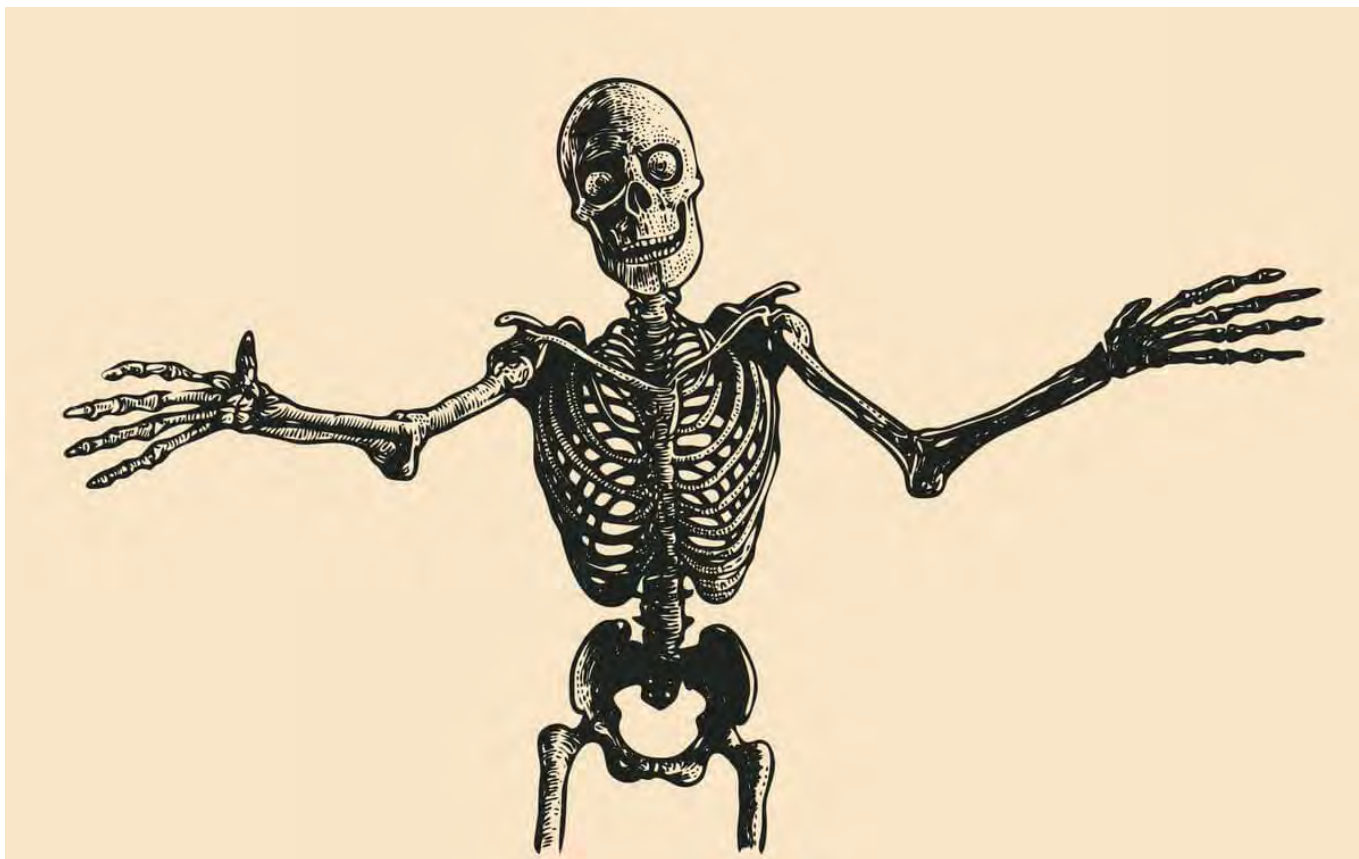
[35] Kállay Géza a *lehetséges*, más néven a *hipotetikus* kínzó terhét látja ebben a kijelentésben, azt a súlyos terhet, amelytől nem tud végérvényesen megszabadulni az önmagát cselekvésre „rábeszélni” igyekvő hős. Kállay azt kérdezi: „Mi történhet meg a világban, mi lehetséges benne és rajta túl? És mi lehetséges az embernek? Mivé válhat?”**[36]** Továbbá arra hívja fel figyelmünket, hogy a *lehet* szónak két, egymástól eltérő jelentése vagy modalitása van. Először használhatjuk a fogalmat a „nem kizárt”, a még éppen „elképzелhető” vagy a „bekövetkezhető” jelentések megnevezésére. „*Lehetséges*, hogy vannak szellemek.” Illetve: „*elképzелhető*, hogy Desdemona nem ártatlan.” Kállay szerint „ezt nevezi a nyelvtudomány a *lehetséges/lehet* deontikus modalitásának, melynek tartalma – a fenti példák segítségével – körülbelül így adható vissza: ‘egyetlen premisszám sem engedi meg, hogy ne arra következtessek, hogy vannak szellemek’; ‘nagyon valószínű, hogy Desdemona bűnös’.”**[37]** De létezik egy úgynevezett episztemikus modalitás, amely a „(...) *lehetséges/lehet* jelentését a ‘szabad’, ‘megtehető’, ‘merhető’ tartalmakhoz közelíti, például ‘lehet, vagyis *szabad* bosszút állni apánk haláláért, azaz: ‘Hamletet semmiféle külső erő nem tartja vissza attól, hogy bosszút álljon apja haláláért (...)’.”**[38]** Mindennek az áll a háttérében, hogy a „(...) *lehet* szó e kettős értelme a reneszánsz lét- és ismeretelméleti, illetőleg etikai szempontból feltett, két egymással összefüggő központi kérdését foglalja jelképesen össze: a deontikus modalitás összegzi a reneszánsz szkepticizmusának tartalmát, az episztemikus pedig az önnön végtelen képességeiben bízó, de azoktól el is borzadó, illetve képtelenségének lelepleződésétől rettegő ember világához való viszonyát summázza.”**[39]** Az episztemikus értelem egyúttal cselekvéseméleti aspektust is magában rejt, hiszen – mondja Kállay – a nagy tragédiákban az *ismeret*, a *tett* és a *lét* felettébb összetett konfigurációkat produkál. Például „*A Hamlet*: a lét lehetősége az ismeretet és a tettet szüntelenül önmagává lényegítő gondolkodáson keresztül.”**[40]**

Mikor Hamlet a magányosan töprengő vagy imádkozó király felé közeledik, s a helyzet jó alkalmat kínálna atyja gyilkosának megölésére, így morfondírozik: „Most megtehetném, top! imádkozik. / És, most teszem meg: – akkor mennybe mén. / Így állok én bosszút? – Megfontolandó. / Atyámat egy gazember megöli, / S én, ez apámnak egyetlen fia, / Azt a gazembert mennyországba küldöm.” (III. 4.)**[41]**

jelentés-bizonytalanság

A Mondhatunk-e többet? kötet Hamlet-tanulmányában Kállay a dán királyfi tragédiájának „fojtogatóan klausztrófobikus” és börtönszerű jellegével egészíti ki a főhős

bizonytalanságának repertoárját, és éppen az imént idézett hamlet szöveget kommentálja: „A zárt terek falai, 'kárpitjai' mögött pedig hallgatóznak, Hamletet állandóan figyelik (...). Maga Hamlet pedig Claudiust figyeli, amikor nagybátyja imádkozni próbál, és azért nem öli meg, mert azt hiszi, a lelkének sikerült egy időre kiszabadulnia a test börtönéből, és fent jár a mennyben.”**[42]** Kállay a deontikus és episztemológiai jelentés-bizonytalanságot itt már a topográfiai elbizonytalanodás jelenségével egészíti ki. „Ez lesz végig Hamlet egyik legfőbb módszere: a jelentések robbantása, rávezetés sokféleségükre, további osztódásuk szorgalmazása, a jelentés tereinek tágítása, visszhangosítása, párhuzamosan szerepek levetkőzésével és felvételével.”**[43]** A „terek tágulásának” egyszerre van empirikus/valóságos és metaforikus jelentése. Anglia lesz a világtengerek ura, azaz az első valóban „globális hatalom”, amely jogot formál a modern világot mozgató új eszmék és ideológiák „megtervezésére” is. Ez a kitüntetett pozíció egyúttal félelmetes is: aki nagyon magasra kapaszkodik, az nagyot bukhat, ha hibázik.

Kállay a descartes-i és a shakespeare-i kételyt összehasonlító nagy tanulmányában joggal hívja fel a figyelmünket, hogy különbség van pusztán spekulációra építkező *absztrakt kételkedés* és a *cselekvéseméleti kételkedés* között. „Descartes számára a legkisebb kétely, amivel egy mondat igazságát illetheti, elégséges ahhoz, hogy elvesse, *mintha hamis lenne*, azaz félresöpörje, mint céljai szempontjából hasznavehetetlent. Hamlet esetében egy kijelentéssel szemben felmerülő kétely elegendő ok arra, hogy a kijelentést megtartsa, hogy játsszon vele, sőt dédelgesse, hiszen Hamlet számára a bizonytalanság nem a hamisságot, hanem – és itt a legfontosabb különbség – *lehetőséget* jelent. Mivel Descartes teljesen hibamentes rendszerről álmodik, éppen azt nem bírja elviselni, amiben Hamlet tobzódik: a bizonytalanságot.”**[44]** Descartes az abszolút, minden kételkedéstől mentes bizonyosságot keresi, ellentétben Hamlettel, aki számára éppen a megszüntethetetlen bizonytalanság világa az, amelyben cselekednie kell. „Descartes szemszögéből az, ami (csupán) lehet, hogy igaz, ugyanazzal az erővel hamisnak is bizonyulhat, és ami (esetleg) hamis, annak a tisztának és áttekinthetőnek szánt rendszerben semmiféle esélyt nem szabad adni. Hamlet szerint viszont az, ami (csak) *lehet*, hogy hamis, bizonyulhat igaznak *is*, és a két lehetőségnek egyenlő esélyt kell adni, mert egyszerűen nincs olyan szilárd alap,

amelyről a kérdést megnyugtatóan eldönthetnénk: ott kell megállni, ahol valami és annak ellentéte *egyaránt* lehetséges.”[45] Hamlet számára így nemcsak a konkrét bűntény, vagyis apja megölése pontosan rekonstruálható körülményeinek a minden kételytől mentes feltárása fontos, ennél többről van szó: a *vérbosszú-láncolat folytathatóságának kérdése* kerül a mérlegelés középpontjába. Noha végül, részben talán a „dramaturgiai imperatívusznak” engedelmeskedve, megöli Claudius, de „Claudius mintegy melleleg öli meg, mint aki rájött, hogy annyira reménytelenül gonosz, undorító és romlott a világ, hogy egyetlen ember meggyilkolása – és a gyilkosság változatlanul bűntény – úgysem váltja meg, úgysem képes alapjaiban megváltoztatni.”[46]

váltakozó szerepek

Kállay azt is felveti: nem lehet kétséges, hogy Descartes és Hamlet (Shakespeare?) egymástól eltérő terekben mozognak: Descartes a tiszta metafizika terében gondolja végig a bizonyosság kérdését, míg „(...) Hamletnek a sokszor átgondolt lehetőség elvét elsősorban azzal a kérdéssel szemben kell érvényesítenie, hogy cselekedjen-e, vagy sem. Hiszen a bűntény és a családi dráma *azonnali tette* ösztönöz.”[47] Az azonnali tett imperatívusza viszont egyáltalán nem jelenti, hogy Hamletnek ne lenne szüksége a meditálásra és a töprengésre. A főhős éppen ezt teszi, és sokat értelmezett és vitatott „habozásának”, „töprengésének” pontosan ebben rejlik a magyarázata. A hamleti habozás egyfajta „tér-hermeneutika” keretében bontakozik ki. Hamlet, írja Kállay, szinte szörfözik a váltakozó szerepek hullámain: mostohagyerek, egyetemista, bolond töprengő, párbajhős, halogató vagy éppen gyorsan cselekvő. „Megannyi szerep, melyek állandóan külső és belső jelentéstereteket igyekeznek egymásba csúsztatni, és ezáltal megérteni a nem kisebb kérdést, mint – végső soron – mi az élet, az emberi lét értelme.”[48]

[1] Girard, René: La vengeance abâtardi d'Hamlet. In: Uő.: *Shakespeare. Les feux de l'envie*. Éditions Grasset, Paris, 1990. 436.

[2] Slavoj Žižek a parallaxis fogalmával nevezi meg a fenomént. Ez azt jelenti, hogy olykor a szemlélő egy apró elmozdulása is elég, hogy a látott tárgy egészének percepciója teljesen megváltozzon. (Részben a Wittgenstein által is emlegetett „kacsanyúl” tapasztalás is ezt a jelenséget mutatja.)

[3] Girard, i. m. 436.

[4] I. m. 437.

[5] A mimetizmus és az erőszak kapcsolatának girard-i értelmezéséhez lásd még *A bűnbak. A vallás, az erkölcs és a politika kapcsolata René Girard kultúráfilozófiájában* című írást. In: Kiss Lajos András: *Nagy tér vagy nagy gondolat. Az európai identitás dilemmái*. Liget, Budapest, 2018. 170-188.

[6] Lásd még Groys, Boris: *Über das Neue. Versuch einer Kulturökonomie*. Carl Hanser Verlag, München, 1992.

[7] Girard, René: *Mensonge romantique et vérité romanesque*. HACHETTE Littératures, Paris, 2009. 38.

[8] Vinolo, Stéphane: *René Girard: Du mimétisme à l'hominisation*. L'Harmattan, Paris, 2007. 21.

[9] Amadis de Gaula időben van távol Don Quijote-től, illetve annak korától, Napóleon viszont térben és az általa betöltött társadalmi funkció szempontjából Julien Soreltől.

[10] „Cervantes esetében ez a távolság (a cselekvő regényhőst és a mediátort elválasztó) meglehetősen nagy. Don Quijote és a legendás Adamis között elképzelhetetlen bármiféle személyes kapcsolat. Emma Bovary már kevésbé áll távol párizsi közvetítőjétől.” Girard René: *Mensonge romantique et vérité romanesque*. HACHETTE Littératures. Paris, 2009. 22.

[11] Girard felveti, hogy a jól informált, „esztétikailag képzett” befogadói elit esetleg átláthat a szitán, azaz eleve tisztában van azzal, hogy szerzői „manipuláció áldozata lett”. De a tömeghangulat feledteti vele a kiváltságos helyzetet, és a katarziszban „eggyé válik” a tömeggel. Így a tömeg tölti be a helyettesítő áldozat szerepét.

[12] Girard, *Shakespeare...439*.

[13] I. m. 439.

[14] *Shakespeare Összes Művei* 2. kötet. Budapest Európa Kiadó. 1964. 231. Ford.: Arany János (A főszövegben megadom a felvonás és a szín számát, a jegyzetben az oldalszámot.)

[15] Pommier, René: *Être girardien ou ne pas être*. Éditions Kimé, Paris, 2013. 131. Pommier egyébként a francia szellemi élet különös figurája. Való igaz, hogy Pommier a 17. századi francia irodalom egyik specialistájának számít, de nevét mégsem a Racine-ról és Molière-ről írt munkái tették ismertté, hanem azok a meglehetősen ízléstelen és sokszor alpári stílusú könyvei, amelyekben többek között Roland Barthes, Sigmund Freud, Lucien Goldmann és René Girard „szobrait” igyekszik ledönteni. Ettől függetlenül nem haszontalan Girard *Hamlet*-interpretációjával kapcsolatos kifogásait szemügyre venni.

[16] Pommier, i. m. 132.

[17] *Shakespeare...*, 285.

[18] *Shakespeare...*, 285.

[19] I. m. 285.

[20] I. m. 244.

[21] I. m. 288.

[22] Girard, i. m. 443. John Fletcher sikeres színpadi szerző a Jakab-korban. Állítólag említett darabját Shakespeare-rel együtt írta. A darabban nem testvérek, hanem unokatestvérek a főhősök. Fletcher és Shakespeare kapcsolatára Kállay Géza is utal egy pillanatfelvétel erejéig. Kállay Géza: *A nyelv határai. Shakespeare-tanulmányok*. Liget, Budapest, 2006. 415.

[23] *Shakespeare...*, 237.

[24] Girard, *Shakespeare...*, 444.

[25] I. m. 457.

[26] Girard Dosztojevskij és Nietzsche *ressentiment*-teóriáit hozza fel a bosszúvágy elfojtásának jellemző példáiként.

[27] Florenszkij, Pavel: *Szocsinyenyija*, Tom 1. Izdatyelsztvo 'Miszl'. Moszkva, 1994. 275. A mű francia fordítása: Florenski, Pavel: *Hamlet*. Éditions Allia, Paris, 2006. 76. Kállay Géza Florenszkijhez hasonlóan látja Hamlet ellenmondásokkal terhes személyiségét, és szinte pontosan ugyanazokat a példákat említi, mint Florenszkij. „Az ötödik felvonás első jelenetében a darabba visszatérő Hamlet mintha más volna, mint aki a negyedik felvonás negyedik színében eltávozott. (...) A herceg, amikor – kalózkodásával – újra Dániába érkezik, mintha valami sírból bújna elő, illetve abból az országból jönne vissza, 'ahonnan nem tér meg utazó'. Horatióknak így meséli megmenekülésének történetét: 'Gyorsan – becsülni méltó gyorsaság [...] Fel hajó-szobámból, / Nyakamba vetve tengerészruhám...' Ez lenne Hamlet? Aki minden tette előtt hosszan gondolkodott? Aki nem volt képes cselekedni? Egyszerre miféle gyorsaság szállta meg? S ilyen gyorsan megy az okirat-hamisítás is? Hiszen az új levelet, amely Rosencrantzot és Guildensternert küldi az angol király hóhérpallosa alá, az apja gyűrűjével pecsételi le, amely nem őt illeti meg, hanem a mindenkori királyt.” Kállay, Géza: „Kétségbeejtő már a hely maga” és „ami minket voltaképp jelölhet”: Hamlet szerepei és a jelentés terei. In: Kállay Géza: *Mondhatunk-e többet? Nyelv, irodalom filozófia* Liget, Budapest, 2018. 79.

[28] Florenszkij itt a híres orosz pszichológus, Behtyerev egyik írására utal.

[29] Florenszkij, i. m. 277. Florenski, i. m. 80.

[30] Florenszkij, 277. Florenski, 81.

[31] Florenszkij ehelyütt idézi egyik példaképét, Johann Wolfgang Goethét, aki a *Wilhelm Meister tanulóéveiben* hasonlóan interpretálja Shakespeare *Hamlet*-jét.

[32] *Shakespeare...*, 247.

[33] Kállay Géza: „Lenni vagy nem lenni” és „Cogito ergo sum”: gondolat és lét a *Hamletben* és Descartes *Elmélkedéseiben*. In: Kállay Géza: *A nyelv határai*, 125.

[34] I. m. 127.

[35] *Shakespeare...*, 269.

[36] Kállay Géza: „E végső csókban múljak el veled”: szerelem és halál az *Othellóban*. Kállay, *A nyelv határai*, 178.

[37] I. m. 178.

[38] I. m. 179.

[39] I. m. 179.

[40] I. m. 179.

[41] *Shakespeare...*, 286.

[42] Kállay Géza: „Kétségbeejtő már a hely maga” és „ami minket voltaképp jelölhet”. In: Kállay, *Mondhatunk-e többet?*, 71.

[43] I. m. 70.

[44] Kállay, *A nyelv határai*, 148.

[45] I. m. 148.

[46] Kállay, *Mondhatunk-e többet?*, 79.

[47] Kállay, *A nyelv határai*, 149. Descartes az *Értekezés a módszerről* című népszerű munkájának harmadik részében (Ideiglenes erkölcsstan) maga is felveti a kérdést, hogy a mindennapi életben akkor is cselekednünk kell, ha csak a *megközelítően érvényes igazságoknak* vagyunk birtokában. Itt Descartes a *józan középutattekinti* a cselekvési maximának. Az általa ajánlott négy szabály közül az első megköveteli, hogy „(...) engedelmeskedjem hazám törvényeinek és szokásainak, állhatatosan ragaszkodjam ahhoz a valláshoz, amelyre Isten kegyelméből gyermekkorom óta oktattak, minden más dologban pedig a legmérsékeltebb és a szélsőségektől legtávolabb eső véleményekhez tartsam magamat, azokhoz, amelyeket a legokosabb emberek, akikkel majd érintkezniem kell, tettek magukévá a gyakorlati életben.” Descartes, René: *Értekezés a módszerről*. Ikon Kiadó, Budapest, 1993. 35. Ford.: Szemere Samu és Boros Gábor. De Descartes valószínűleg az átlagos élethelyzetekre gondolt, mikor tanácsát megfogalmazta. A shakespeare-i drámákban viszont a hősöknek folyamatosan olyan extrém helyzetekben kell cselekedniük, amelyekben semmire sem mennének az efféle tanácsokkal.

[48] I. m. 80.

kép | jumpingsack, shutterstock.com

Szücs László Gergely

TÖRTÉNELMILEG INDOKOLATLAN ERŐSZAK

2018-07-22 | ESSZÉ

Az emberi méltóság és a létező szocializmus ellentéte Lukács '68-as írásában

Heller Ágnes a *Bicikliző majom* című életrajzi könyvében beszámol arról, milyen fontos volt nekik Korculáról hazatérve, hogy Lukács György is erkölcsi legitimitást adott a csehszlovák beavatkozás elleni tiltakozásuknak. Lukács helyeselte a döntésüket, és levélben tiltakozott Aczélnál és Kádárnál. Lukács Hellerék mestere, újra

párttaggá vált tekintélyes tudós, egyúttal a formálódó nemzetközi újbaloldal egyik eszményképe. (Igaz, főleg 20-as évekbeli munkássága és a később megtagadott *Történelem és osztálytudat* miatt.) A tanítványok joggal várhatták el, hogy széles fórumon tiltakozik, és vitaképes narratívában fejt ki álláspontját a 68-as eseményekről: a nyugati tömegmozgalmakról, a prágai szovjetellenes megmozdulásokról, a szovjet beavatkozásról és a reformok várható befagyasztásáról. Az elméleti igazolásban csalódniuk kellett. Lukács, Heller beszámolója szerint, a tiltakozás elméleti megalapozásaként egy „demokrácia-brosúrát” írt, amely „borzalmasra sikerült”.^[1]

kordiagnózis és rendszerkritika

Túl az ízlésbeli és teoretikus különbségeken, nem csoda, hogy az éppen ötven éve írt Lukács-tanulmány, *A demokrácia jelene és jövője* a tanítványok számára kiábrándító. A

távolság oka lehet az is, hogy Heller és a Lukács-tanítványok a hatvanas évektől egészen más típusú nyilvánosságnak szánják politikai-filozófiai állásfoglalásukat. Heller éppen Korcula kapcsán számol be a hatvanas évek közepétől formálódó nemzetközi baloldali nyilvánosság legfőbb jellegzetességeiről – az eszmecseréről, amelynek ő maga is részese lett. A vitázók között az összetartó erőt nem valamely közösen elfogadott elmélet vagy tantétel biztosítja. Nincs megegyezésem nyugvópont, plurális interpretációs küzdelem van, és pusztán az „ügy közös”. A hit, hogy az elidegenedés rövid távon felszámolható, hogy a filozófiai viták tanulságai közvetlenül a gyakorlat nyelvére fordíthatók, a felszabadulás nem intézményi reformokon, hanem a köznapi életben bekövetkező forradalmakon alapul.^[2] Lukács tanulmánya kétségkívül fontos újbaloldali témákat tárgyal: elnyomó bürokratikus struktúrákról, a polgári demokráciák rejtett hatalmi technikáiról, az alulról jövő mozgalmak erejéről szól.^[3] „Címzettje” azonban inkább egy jövőbeli és idealizált párt-nyilvánosság, amelyben Lukács az elfogadott tantételek újra-interpretálásától várhatja, hogy saját álláspontja „helyes”-nek vagy „autentikus”-nak minősül. A decentralizált, meglévő struktúrák szétbontását célzó újbaloldali diskurzusok nézőpontjából viszont megemészthetetlen a szöveg, amely bár igen merész állításokat tartalmaz, jelentős

részben elfogadott marxista tételek újragondolására épül. Az is igaz, hogy a mai értelmezőnek a szocialista táboron belüli viták nehezen követhetők, és Lukács politikai nézőpontja nem követésre méltó. De akkor hogyan jelölhető ki a perspektíva, amelyből a filozófus kordiagnózisa és rendszerkritikája feltárul?

Peter Dejong, AP, index.hu

Pártküzdelem világtörténeti perspektívában

Lukács kritikai pozíciójának körvonalazásához először élettörténetének sajátosságait, pártjához fűződő ellentmondásos viszonyát érdemes figyelembe vennünk. 1967 Lukács életében fontos év: egy évtized után visszanyeri „pihentetett” párttagságát. A visszanyerés még a hatvanas évek enyhülő politikai légköre ellenére sem evidens, hiszen Lukács sohasem tagadja meg 1956-os kormánytagságát és nem fordul élesen szembe Nagy Imrével és körével. Lukácsra a kiépülő Kádár-rendszerben az „ideológiai főveszély” szerepét osztották. A desztalinizáció és az új gazdasági mechanizmus előkészítését követő enyhülés, a megélénkülő társadalmi viták viszont egyre inkább

lehetetlenné teszik kizárását a társadalmi dialógusból. Ráadásul a pártvezetés is érzi: sokat kockáztat, ha halála előtt nem rehabilitálja a nemzetközileg elismert magyar kommunistát.[4]

magányos partizánharc

Persze nehezen magyarázható, miért jelent sokat Lukács számára, hogy ellenfelei visszafogadják. Egyáltalán: miért nem kopott meg Lukács párthűsége az elmúlt évtizedek, s

főleg a közelről megtapasztalt sztálini rémuralom után? Eörsi István a sok évtizedes párthűséget sajátos „vallási szükséglettel” magyarázza. Lukácsnak azzal a már igen korán meggyökeresedett hitével, hogy a polgárság gyűlöletes „protokolláris világát”[5] akkor gyűrheti le, ha hatalmas, értelmes közösség tagjává válik. Ha olyan élcsapat tagja, amely megteremti a teljes emberi élet lehetőségét. Thomas Mann, aki *A varázshegy* Naphtáját Lukácsról mintázta[6], már nagyon korán felismerte a „vallásos Lukács” tragikus karakterét. Naphta tragédiája, hogy élete értelmét a világhuralomra törő jezsuita mozgalom keretei között nyeri el, ő maga viszont sohasem tud megfelelni e közösség szigorú elvárásainak. A párhuzam tehát világos: Lukács saját tevékenységét csak a világtörténelem szintjén formálódó élet perspektívájából látja értelmesnek, a cél megvalósításához elengedhetetlen militáns rend azonban az önreflexióval ellentétes fegyelmet kíván.[7] Lukács így 1967-ben a feszültségteli történet pozitív végkimenetelében, magányos „partizánharcának” lezárulásában reménykedhet. Abban, hogy tagságát éppen akkor nyeri vissza, amikor a gazdasági reformok beindulása szétfeszíti a létező szocializmus elnyomó struktúráit.

A felirat magyarul: „Lenin, ébredj, Brezsnyev megőrült”, Prága, 1968, fortepan.hu

Nyilvánvaló, hogy Lukács tragédiaként éli meg a Varsói Szerződés csapatainak csehszlovákiai bevonulását. Eörsi beszámolója szerint nem sokkal a bevonulás után így sóhajtott fel: „az 1917-ben kezdődött kísérlet alighanem kudarcot vallott, és az egészet majd máskor és máshol kell elkezdni.”**[8]** Az életművét egyetlen organikus fejlődés eredményének tekintő Lukács viszont nem engedi meg magának, hogy e nézetét teoretikus formában is kifejtse. De azt sem gondolja, hogy párthűsége és az agresszív pártpolitika közötti különbségek „partizánharcok” vagy kvázi-vallásos lelkesültség által leküzdhetők. Lukács teoretikus megoldása, hogy hűségének és pártjának konfliktusát világtörténeti perspektívába helyezi. A narratíva szerint, amely a *demokratizálódás*-tanulmányban is hangsúlyt kap, a marxizmus felvetései helyesek voltak, és annak a forradalmi élcsapatnak a szerepe is megkerülhetetlen, amelyhez Lukács hűséges. De a létező „szocialista” rendszerek nem tipikus formái a szocializmushoz tartó útnak, következésképpen újabb és újabb torz és embertelen társadalmi formációkat eredményeznek.**[9]** E „patologikus” fejlődés sajátosságai

pedig éppen az „emberi méltóság” marxi programjával[10] kontrasztba állítva, sajátos kritikai nézőpontból válnak világossá. Lukács *demokrácia-elméletét és a létező szocializmusról alkotott diagnózisát* is érdemes így elemezni, a filozófussal szembeni immanens kritikát megalkotni.

A polgári demokrácia ellentmondásai

polgári szabadságtörekvések

Lukács '68-ban olyan teoretikusként tekint önmagára, aki a valós demokrácia programját szem előtt tartva leleplezi a polgári demokrácia és

a létező szocializmus illúzióit. Persze elismeri a modern polgári demokrácia civilizatorikus jelentőségét. Az interpretáció szerint a polgári forradalmak a szabadságot és egyenlőséget az ember és a társadalom közötti kapcsolat meghatározó elveivé tették. A rendi-feudális viszonyok között az egyén a birtok, a család, a társadalmilag kirótt munka és a rend közvetítésével vált az állam életének részévé. A polgári demokratikus rendszerek viszont azt az üzenetet hordozzák, hogy az önmagát szabadnak és egyenlőnek tekintő személy közvetlenül az államnak címezheti követeléseit. A polgári forradalmak után tehát a politika „a nép általános ügyévé” emelkedett, és körvonalazódott az észszerűen berendezhető társadalom ígérete. Történetileg azonban a polgári demokráciák kialakulása párhuzamosan zajlott a termelési mód átalakulásával, a tőkés piac társadalomformáló erejének kiépülésével. Így a rendi-feudális viszonyok hátrahagyása az idealizált elvárások és a kíméletlen konkurenciaharc realitásának ellentmondásával járt: „a polgári társadalom anyagi jellegűsége” kiteljesedett.[11] Ahogyan Marx *A zsidókérdéshez* című művében megfogalmazza, a polgárnak egyszerre kell megfelelni az anyagi viszonyoktól függetlenedett, közjó-orientált *citoyen*, és a politika béklyóiból megszabadult, de az anyagi viszonyai által determinált *burzsoá* szerepnek.[12] A polgári szabadságtörekvések ezért nem mutatnak túl az egyéni mozgástér növelését célzó emberi jogi követeléseken. Történeti perspektívából ez a szabadság korlátolt

eszményének uralmához vezet. Mivel az egyén a másokban pusztán saját szabadságának akadályát látja, az emberhez méltó életért folytatott küzdelem újra és újra elbukik a partikuláris érdekharcon.

Libor Hajskey, AP, index.hu

Lukács a polgári társadalom ellentmondását szem előtt tartva világítja meg a polisz-demokrácia eszményét. Erre az ideálra a polgári demokratikus társadalmak kialakulásakor kettős szerep hárul. Egyrészt a saját uralmának megszilárdításáért küzdő burzsoázia úgy képes a társadalom átalakítására, hogy sajátos öncsalással önfeláldozó polisz-polgárként tekint magára. Az antik „agóra” pedig a „politikai felépítmény szintjén” fontos előkép a diszkurzív döntéshozatal

intézményrendszerének megteremtésében. Lukács a polisz-demokráciát rövid életű, történetileg meghaladott politikai vívmányként jellemzi. A modern polgárok minden szempontból az ókori görög parcellatulajdonosok ellentétei: nem egyenlő tulajdon felett rendelkeznek. A közügyek nyilvános megvitatása sem áll érdekükben: szabadságukat és méltóságukat nem természetes közösségbe „belenőve”, hanem éppen attól függetlenül szeretnék elérni.**[13]** Lukács szerint a tőketulajdon felhalmozása, a gazdasági verseny megerősödése után naivitás azt gondolni, hogy a polisz-eszmény elterjedése a demokrácia regenerációjának hatékony eszköze lehet. Az uralkodó társadalmi csoportoknak viszont minden eszköz a rendelkezésére áll, hogy a modern kapitalista politikai rendet a polisz-demokrácia kései megvalósulásaként tüntessék fel. Sőt, minél nagyobbak a társadalmi egyenlőtlenségek, a polisz-demokrácia illúziója, annál fontosabb eszköz a társadalmi integráció megteremtésében. A diagnózis Lukács üzenete a magyar reformértelmiséghez. Ha a gazdasági reformok nem egészülnek ki az élet minden területét átfogó demokratikus átalakulással, a társadalom tagjai anakronisztikus demokratikus illúziók áldozatai lesznek. Végül teljesen védtelenné válnak a gátlástalan gazdasági érdekcsoportok manipulációival szemben, akik az állami intézményrendszert is uralják.

individualista burzsoá

Lukács kordiagnózisa azonban nem áll meg a klasszikus polgári viszonyok ellentmondásainak jellemzésénél. Fő célja a késő kapitalista demokrácia megvilágítása. A kortárs nyugati rendszert két jellemvonás felől próbálja megragadni. Hogy eredendően imperialista: az új kiváltságos társadalmi csoportok ugyanis globális szintre helyezik a manipulációt.**[14]** Az elitcsoportoknak a tömegkommunikáció robbanásszerű fejlődése révén olyan kifinomult eszközei vannak, amelyek háttérbe szorítják az elnyomás erőszakon alapuló módozatait.**[15]** Lukács nem vázolja fel az elméleti keretet, amelyen belül a korai kapitalista viszonyok radikális átalakulása értelmezhető. Azt sugallja, hogy csak mennyiségi változásról van szó: a magát közjó-orientált polgárnak álcázó burzsoá alságos magatartása általánosan elterjedt normává válik.**[16]** Ennek ellentmond, hogy Lukács az új rend leírásakor kénytelen

lényeges minőségi változásokat is számba venni. Az individualista burzsoá helyett például az elvont hatalmi imperatívuszokat követő *monopólium* válik az elnyomó hatalom megtestesítőjévé. Ez pedig nem politikai eszményektől (pl. polisz-demokrácia illúziójának megteremtésétől), hanem a politikai választás háttérbe szorulásától és a fogyasztói magatartás dominánssá válásától reméli a totális társadalmi integrációt. Lukács tehát az eredetileg felvázolt elméleti keretben – a tulajdonos polgár és az idealizált államkép ellentmondása felől – nem tudja megfogalmazni az újonnan születő hatalmi rend sajátosságait, a klasszikus polgári renden túlmutató újkapitalista demokrácia hatalomkoncentrációjának feltételeit. Prognózisa szerint egy polgári átalakulás esetén a CIA jobboldali puccsot hajtana végre Magyarországon.[17] E jóslat azonban az elméleti keret nélkül, amelyből kiindulva a késő kapitalista hatalomgyakorlás feltételeit feltérképezhetnénk, pusztá feltevés marad.

Az erőszak strukturális okai

Lukács a fejlődés másik zsákutcájaként a „reálisan létező szocializmust” jelöli meg. Hogy a rendszer sajátosságaira rávilágítson, Lenin kérdéséhez kapcsolódik: milyen következményei vannak a szocializmus kiépülésére, hogy a proletárforradalom nem a fejlett kapitalista országokban, hanem a fejletlen Oroszországban zajlott, és – egészíthető ki a kérdés –, hogy nem vált világforradalommá.[18] Lukács a szocializmus „nem klasszikus fejlődéséről” ír, és kielezi a kérdést. Nem volt-e hiba a bolsevik forradalom kivívása egy gazdaságilag elmaradott országban? Úgy látja, az orosz forradalmat két előre nem látható krízishelyzet kényszerítette ki. Először is, az első világháború viszonyai között az orosz baloldali pártok a szükséges társadalmi változásokhoz elengedhetetlennek látták a háború folytatását. Mivel a háború elhúzódott, a tömegigények egyre inkább a bolsevik elképzeléssel csengtek egybe, amely a háború befejezésének ígéretét a kezdetleges polgári rend meghaladásával kapcsolta össze.[19] Másrészt feleleveníti, hogy a huszadik század elejére a kapitalista nagytőke maga alá gyűrte az elmaradott orosz nagybirtokrendszert, és ez a parasztság fokozódó kizsákmányolásához, majd parasztlázadásokhoz vezetett. Ebben a helyzetben a „parasztkérdés” megoldása az uralkodó rend megdöntésének

igényével kapcsolódott össze. [20] Lukács (szembe menve a hivatalos marxista értelmezéssel) úgy gondolta, nincs olyan teoretikus szempont, amelyből kiindulva elítélhető, ha a nép tartós krízishelyzetre forradalmi választ ad: a forradalom jogosságát el kell fogadnunk. Kérdés azonban, ilyen spontán forradalom után van-e még mód, hogy a tömegtermelés feltételeinek megteremtése egyidejűleg a termelőerők társadalmi tulajdonba vételének programjával is kiegészüljön. Hogy a kapitalista viszonyok között is súlyos áldozatokat követelő modernizáció összeegyeztethető legyen a szabadság ígéretével.

Libor Hajskey, AP, index.hu

A kor teoretikus megoldása, hogy a „nem klasszikus” szocialista fejlődésbe egy „közbülső szakaszt” iktat, amelyben a hangsúly a gazdaság gyors és átható fejlesztésén, és a tömegek felvilágosításán van. Ezeknek az alapoknak a lerakása nyitná meg az utat a klasszikus szocializmus megteremtéséhez. Lukács igen pozitív kontextusban idézi Lenint, aki a közbülső szakaszban behozható fejlődésről, az önkéntesség elvének elterjedéséről és a spontaneitás jelentőségéről ír.[21] Véggkövetkeztetései Leninével ellentétesek. Szerinte óriási veszélyt rejt magában a tisztázatlanság, hogy mit takar a hátrány behozásának gazdasági-társadalmi gyakorlata. Ráadásul felismeri, hogy a szocializmus alternatívája egyúttal leszámolás az illúzióval, hogy a társadalmi változások egyszerű kauzális modellben magyarázhatók. A szocializmus lényegi sajátossága ugyanis, hogy minden társadalmi folyamatot teleologikus viszonyrendszerben értelmez.[22] Az átmeneti korszak két jellemzőjének együttese viszont erős fenyegetést hordoz. A társadalmi fejlődés nemcsak manipulatív módon értelmezhető, de az önkényesen kiválasztott irány és a vele járó társadalmi szenvedés a mindent felülíró végcél: a szabadság birodalma felől utólagosan is megmagyarázható. Így a létező szocialista társadalmakban félelmetes erőszak-potenciál szabadul fel. Lenin halála után csupa olyan utódjelölt versenyzett, aki a demokratizáció helyett a mindent átható erőszakos, bürokratikus pártirányítás kiterjesztésétől remélte a gyors gazdasági modernizáció kikényszerítését. Az utódlási harcot Sztálin nyerte, aki a tömegmanipuláció legnagyobb mestere volt.[23]

Bürokratikus manipuláció

Lukács azonban a sztálinizmust nem a vezér személye felől szeretné megérteni, átfogó rendszerleírásra törekszik. A fejlődés problémáját alapvetően gazdasági kérdésként kezeli, így „Sztálin módszerét” is gazdaságkoncepciójából bontja ki. Elismeri ugyan: a módszer elterjedése, amely a gazdasági kérdéseket „az emberi nem sorsáról” szóló történeti elemzéstől függetlenül tárgyalja, maga is része a kapitalizmusnak és a létező szocializmusnak is jellemző manipulációnak.[24] De nem áll-e fenn így a veszély, hogy Lukács az osztálytársadalmi összefüggéseket gazdasági-technikai kérdésekké stilizálja? Hogy már az ő elemzése is része a modern hatalmi

struktúra manipulatív gépezetének? Lukács valószínűleg feltételezte: a gazdasági folyamatokról szóló interpretációkat mindig a társadalmi totalitásra tett hatásuk felől kell vizsgálnunk. E totális nézőpontból a téves gazdaságértelmezések azonosítása a reményt is magában hordozza, hogy lelepleződnek a közös sorsunkat befolyásoló torz valóságértelmezések.

Átfogó szocializmus- koncepció

Így vizsgálta a marxi „értéktörvény” sztálini interpretációját is. Az értéktörvény marxista értelmezése szerint az áru csereértéke általában a benne tárgyiasult, társadalmilag

szükséges munka függvénye. Sztálin szerint ez a törvény a kommunizmust építő Szovjetunióban csak átmenetileg érvényesül. Csak addig működik, amíg a „munkaerő újratermeléséhez szükséges javakat” árukként termelik és forgalmazzák.**[25]** A termelési eszközök előállítása nincs szükségszerűen alávetve a piac törvényeinek. A termelési eszközök előállításának robbanásszerű fejlődése így reményt ad, hogy egyszer és mindenkorra legyőzhetők a kapitalizmusban megismert gazdasági törvényszerűségek. Lukács úgy gondolta, Sztálin értelmezése átfogó szocializmus-koncepcióba ágyazódik, amely szerint a közvetlen árutermeléssel és elosztással az árucseré is megszűnik. A kommunizmusban a termékek végül elveszítik áru jellegüket. A termelőtevékenység ezáltal a kapitalista gazdasági terminológiával nem leírható, kollektív „hozzájárulássá” alakul.**[26]**

wikimedia.com

Lukács a sztálini felfogással, amely a létező szocializmusban meghatározó ideológiává vált, *A tőkegondolatmenetét* állítja szembe: az értéktörvény nem pusztán a kapitalista áruforgalmat domináló, hanem minden társadalom csereviszonyait meghatározó törvény. Ez azért is fontos, mert ha szem előtt tévesztjük a munkaidő és az értékképződés értéktörvényben kifejeződő összefüggéseit, az észszerű társadalmi berendezkedés lehetőségéről is lemondhatunk. Hiszen csak a munkaidő tervszerű elosztása révén lehet megállapítani a különböző munkafunkciók és szükségletek helyes arányát a társadalomban, és csak a munkaidőre tekintettel lehet meghatározni, hogy a termelőknek mekkora hányad jut jogosan a közös munka eredményéből.[27]

a totális rend működése

Kettős jelentőségű, hogy Sztálin az értéktörvényt történetileg meghaladott kategóriaként jellemezte. Az árugazdálkodás meghaladásának ígéretével így Marx

leghűségesebb tanítványaként tüntette fel magát. Ugyanakkor utat nyitott a gátlástalan bürokratikus manipuláció rendszerének kiépüléséhez.**[28]** A rendszer alapja, hogy az egyén és a társadalom előtt eltagadott legyen minden értékmérő, amellyel objektíven átlátható volna a társadalom teljesítménye, és saját hozzájárulásának fontossága. (Lukács ezt hívja szubjektivizmusnak.) Az értéktörvény érvényességének megtagadása így Lukács művében szimbolikus erejű: efelől mutathatunk a totális rend működésére. Ebben a rendszerben a hatalom egyszerre rendelkezhet a termelés módjának előírásáról és határozhatja meg az eredmények „tálalásának” módját. Általánosabban: a rendszer urai egyszerre megalkotói az elveknek, amelyek szabályozzák az élet minden területét, és forrásai a kritériumrendszernek, amelynek szempontjából a sikeres, jó életet értékelnünk kell.

A létező szocializmusról szóló kritika két fő csapásirányán (a szocializmus „nem klasszikus” útja és az „értéktörvény” elemzése) keresztül jól szemléltethető Lukács kritikai módszere. Lukács saját párttársait vonja be a tankönyvekből is jól ismert vitákba. A következtetések során azonban bemutatja, hogy a Kelet-Európában épülő szocializmusról szóló közös álmuk zsákutcához vezetett. A kritika így igen mélyre hatol. A párttársaknak fel kell ismerniük, hogy saját elméleti előfeltevéseik tükrében, a szó szoros értelmében '17-et nem nevezhetjük szocialista forradalomnak. Kitörése nem történelmi szükségszerűség volt: a háború okozta krízishelyzethez kapcsolódott, és „túl korán jött”. Ezután belátható, hogy az igazságos társadalom megteremtésének ígérete nem-modern viszonyok között az erőszak permanens jelenlétéhez vezetett. Lukács elvtársai a jakobinizmus és a párizsi kommün feltétlen híveiként persze bizonyára elismerik az erőszak történelemformáló szerepét. A létező szocializmusról szóló elemzések azonban más típusú erőszakról szólnak. A világtörténelmi szempontból teljesen indokolatlan erőszakról, amely gúzsba köti a régi módon már élni nem képes, a méltó emberi élet ígéretétől pedig távol kerülő tömegeket. Olyan erőszakról, amely nem segít kitörni az elnyomásból, amely alárendelődik a gátlástalan bürokratikus manipuláció uralmának. Lukács kritikája ugyanakkor azt üzeni: ne álljunk meg a XX. kongresszuson vázolt kritikánál: „Sztálin módszere” még 1968-ban is a kelet-európai mindennapok része és azután is az lesz.

indafoto.hu

Lukács tanulmányának eredeti célja a felmerülő hamis alternatívákkal szembeni „tertium datur”: az alulról jövő, plebejus demokrácia lehetőségének felmutatása.**[29]** Az elemzésben vázolt perspektívából azonban az alternatív demokrácia nem lehet sikeres. A gazdasági elemzésre épülő, a termelést történelmi mozgatórugónak tekintő társadalomkép felől nehéz feltárni a kommunikatív folyamatokat, amelyek a valós demokrácia alapjait képeznék.**[30]** Fontosabb azonban, hogy Lukács a kortárs kapitalizmus és a létező szocializmus esetében is olyan zárt rendszereket mutatott be, amelyekből szinte teljesen hiányzik a kitörés lehetősége. Feltételezte, hogy a kései kapitalizmus soha nem látott integrációs képességekkel rendelkezik. De nem látszanak nála a kritériumok, amelyek a valós demokrácia hívei és a szabadság illúziójától vezérelt fogyasztói csoportok, diákcsoportok közötti különbségtétel alapjai lehetnek. A létező szocializmus lényegének megragadásakor kényszerpályát ír le, amelyben nem szerepel a hosszú távú szabadság. Lukács szerint '17 spontán forradalma Lenin személyi garanciája nélkül szükségszerűen az erőszak és a

manipuláció rendszeréhez vezetett. De mi garantálná egy új „tanácsrendszer” sikerét, ha a szocialista szabadság megvalósítása továbbra is gazdasági és modernizációs előfeltételekre szorul? Utaltam már rá, hogy Lukács 1968-ban „magánemberként” belátta a '17-es kísérlet kudarcát. Könnyen lehet, hogy a magánember pesszimizmusa a filozófus optimista végkövetkeztetését is felülírta.

Az esszé az MTA Filozófiai Intézetének *1968 és a magyar filozófia* című, 2018. június 1-2-án tartott konferenciáján elhangzott előadás írásbeli változata. A cikk megírását az MTA Prémium Posztdoktori Program támogatta.

[1] Heller Ágnes: *Bicikliző majom*. Kőbányai János interjúregénye, Múlt és Jövő Könyvkiadó, 2004. 284.

[2]i. m. 256-257; 275.

[3]Kovács Gábor: 'Az újbaloldal és a magyar filozófia a hetvenes évek elején: néhány adalék az Überhaupt-könyv eszmetörténeti háttéréhez'. In: *A hetvenes évek filozófiai lehetőségei és válsága*. Szerk.: Boros Gábor. L'Harmattan, Budapest, 103-105.

[4]Eörsi István: 'Az utolsó szó jogán'. In: Lukács György-Eörsi István-Vezér Erzsébet: *Megélt gondolkodás -Életrajz magnószalagon*. Magvető Kiadó, Budapest, 1989. 10-11.

[5]Lukács gyermekkorától e protokollszellem elleni harcként írja le az életét. Lukács György: *Megélt gondolkodás*. I. m. 40; 42.

[6]i. m. 220-221.

[7]i. m. 15-16.

[8]i. m. 17-18.

[9]i. m. 18.

[10]183-184.

[11]Lukács György: *A demokratizálódás jelene és jövője*: MTA Filozófiai Intézet-LAK, 1988. 33.

[12]Karl Marx: *A zsidókérdéshez*. MEM 1. 356; 366.

[13]Lukács György: i. m. 31.

[14]i. m. 43.

[15]i. m. 52.

[16]i. m. 54.

[17]i. m. 58-59.

[18]i. m. 62-63.

[19]i. m. 65.

[20]i. m. 66.

[21]i. m. 76.

[22]i. m. 72-73.

[23]i. m. 96.

[24]i. m. 106.

[25]i. m. 110-111.

[26]Weiss János: 'Az „új gazdasági mechanizmus”', in: *Lukács öröksége*, Gond-Cura Alapítvány, Budapest 2011. 291-292.

[27]Lukács György: *A demokratizálódás jelene és jövője*: MTA Filozófiai Intézet-LAK, 1988. 111. Marx: *A tőke I. könyv. MEM 23*, 81.

[28]Lukács György: i. m. 108-109.

[29]Almási Miklós: *Előszó*. Lukács György: *A demokratizálódás jelene és jövője*: MTA Filozófiai Intézet-LAK, 1988. 7.

[30]Lásd pl. Axel Honneth: *Pathologien des Sozialen*. Fischer Verlag, 1994. 38-39. Weiss János: *A Lukács-kutatás dilemmái*, Holmi, 2006. augusztus, <http://www.holmi.org/2006/08/a-lukacs-kutatasdilemmai>

felső kép | AP, index.hu